

Əlyazması hüququnda

SƏHƏR HİDAYƏT QIZI ORUCOVA

**AZƏRBAYCAN FOLKLOR MATERIALLARININ XIX
ƏSRDƏ TOPLANILMASI, RUS DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ VƏ
NƏŞRİ PROBLEMLƏRİ
(SMOMPK-UN MATERIALLARI ƏSASINDA)**

5719.01 – Folklorşünashq

5715.01 - Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi təhlil və tənqid

**Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI - 2013

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponentlər: **Məhərrəm Paşa oğlu Qasımlı**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Maarifə Hüseyn qızı Hacıyeva
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Qorxmaz Həsi oğlu Quliyev
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kafedrası

Müdafiə «_11_» _10_ 2013-cü il saat «__»-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən B/D.01.201 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az-1000, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik Qala döngəsi, 31, AMEA Folklor İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat «__» _____ 2013-cü ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent:**

**Afaq Xürrəm qızı
Ramazanova**

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Digər xalqların folkloru kimi, Azərbaycan folkloru da zənginliyi ilə fərqlənmiş, folklorumuzun çox müxtəlif problemləri, əsasən də yaranma və inkişaf tarixi, janr sistemi, mövzu rəngarəngliyi, ideya-estetik qayəsi həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş, çox müxtəlif istiqamətlərdə, aspektlərdə folklorun bu və ya digər problemləri tədqiqata cəlb edilmiş və öyrənilmişdir. Bunun nəticəsində, dünya folklorşünaslığına, xüsusən ümumtürk folklor elminə dəyərli töhfələr verən sanballı Azərbaycan folklorşünaslığı formalaşmış, inkişafının müasir mərhələsinə yüksəlmişdir.

Folklorumuzun toplanılması, nəşri, təsnifi, onun xüsusiyyətləri, genetik kökləri, poetikası, nəzəriyyəsi, tarixi inkişafı, digər ictimai elmlərlə əlaqəsi, yazılı ədəbiyyata təsiri, digər xalqların folkloru ilə tipoloji münasibəti, başqa dillərə tərcüməsi və s. bu qəbildən olan problemləri əhatə edən zəngin bir elmi-nəzəri irs yaranmışdır. Bu irsin Firudin bəy Köçərli, Rəşid bəy Əfəndiyev, Bayraməli bəy Bayraməlibəyov, A.V.Baqri, Hənəfi Zeynalli, Yusif Vəzir Çəmənəmənli, Vəli Xulufu, Əmin Abid, Salman Mümtaz, Hümət Əlizadə, Məmməd Hüseyn Təhmasib, Həmid Araslı, Xalıq Koroğlu, Paşa Əfəndiyev, Mirəli Seyidov, Azad Nəbiyev, Nurəddin Seyidov, İdris İbrahimov, Mürsəl Həkimov, Vaqif Vəliyev, Əzizə Cəfərzadə, Şamil Cəmsidov, Səfurə Yaqubova, İsrafil Abbasov, Bəhlul Abdullayev, Sədnik Paşayev, Qəzənfər Paşayev, Məhərrəm Qasımlı, Hüseyn İsmayılov, Muxtar Kazımoğlu, Aybəniz Əliyeva (Kəngərli) və b. kimi sayılan, seçilən tədqiqatçılar, folklorşünaslar nəslidir.

Lakin Azərbaycan folklorunun toplanılması, nəşri və tərcümə tarixinin mərhələlərinə nəzər saldıqda aydın görünür ki, hələ də bu sahədə öyrənilməmiş, ciddi tədqiqata ehtiyacı olan “ağ səhifələr” mövcuddur. Belə mühüm problemlərdən biri də, mətbuat və folklor problemidir, daha doğrusu, mətbuatda folklorumuzun əksi məsələsidir.

Bu sıradan toxunulmamış, tədqiqatlarda ötrəli şəkildə xatırlanan, XIX əsrin mətbuatında, toplularda, məcmuələrdə, jurnallarda geniş şəkildə əksini tapan Azərbaycan folklorunun toplanılması, tərcüməsi və nəşri problemidir.

Belə mühüm, monumental məcmuələrdən biri də 1881-ci ildən Tiflisdə Qafqaz Tədris İdarəsi tərəfindən rus dilində çap olunmuş, 46 cildi işıq üzünə gələndən sonra 1929-cu ildə Mahaçqalada buraxılışı dayandırılmış “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа” – SMOMPK (“Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu” – QƏXTMT)-dur. 50 il müddətində dərc olunan və ölkəşünaslıq xarakteri daşıyan bu məcmuənin səhifələrində Qafqazda yaşayan xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının folklor nümunələrinin toplanılması, rus dilinə tərcüməsi və nəşrinə geniş yer ayrılmışdı.

XX əsrin 20-ci illərinin ortalarında Azərbaycan folklorşünaslığının yeni mərhələsinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Hənəfi Zeynalli SMOMPK məcmuəsinin folklorumuzun toplanılmasında böyük iş gördüyünü Azərbaycan ziyalıları sırasında ilk dəfə yüksək dərəcədə qiymətləndirir: “Azərbaycan el ədəbiyyatı deyil, bütün Qafqaz miqyasında olaraq xalqlar tarixi, etnoqrafiyası və xalq ədəbiyyatı ilə məşğul olan Lopatinskiyin ətrafında çalışan Azərbaycan müəllimlərinin adını həmin “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа” məcmuələrində oxuduqca insanın heyrəti artır. O adamların nə qədər həvəsi, nə qədər qeyrəti varıymış!.. Qəpik-quruş bir mükafata uzun-uzun hekayələri, mənzumələri türkcə toplayıb tərcümələri ilə bərabər Tiflisə göndərmişlər. Əlbəttə ki, xalq ədəbiyyatı tarixi yaradılarkən belə adamların adları qızıl su ilə ən görkəmli yerdə yazılmalıdır!..”¹.

Toplayıcı kimi zəngin nəzəri və təcrübi prinsiplərə yiyələnmiş belə SMOMPK-çulardan Səfərəli bəy Vəlibəyovu, Rəşid bəy Əfəndiyevi, Mahmud bəy Mahmudbəyovu, Firudin bəy Köçərlini, Teymur bəy Bayraməlibəyovu, Eynəli bəy Sultanovu, Həsən bəy Bağırovu, Mir Haşım Vəzirovu, Ağalar Qiyasbəyovu, Musa Quliyevi, İsmayıl Əfəndiyevi və b.-ni göstərmək olar. Onların hər birinin folklor işindəki fədakar əməyinə zərrə qədər də xələl gətirmədən, imkanımız dərəcəsində, onlardan bir qismi haqqında məlumat verməyi özümüzə müqəddəs borc bildik ki, bu cəhətdən də iş müəyyən aktuallıq qazanmış olur.

Digər tərəfdən inteqrasiya və qloballaşma proseslərinin güclənməsi ilə seçilən müasir dövrümüzdə başqa xalqlarla mənəvi dəyərlərimizi paylaşmaq, özümüzü daha mükəmməl tanımaq üçün folklorumuzun tərcümə məsələləri çox vacibdir. Dissertasiyada məhz SMOMPK məcmuəsindəki ağır ədəbiyyatı nümunələrimizin ilk dəfə rus dilinə tərcümələrindən bəhs edilməsi bu tədqiqatın günümüz üçün aktual olduğunu bir daha sübut edir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan folklorunun müxtəlif janrlarını əhatə edən SMOMPK toplusu bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, xeyli müddət Azərbaycan tədqiqatçılarının diqqətindən kənar qalmışdı. Bu mühüm məsələyə, demək olar ki, Azərbaycan folklorşünaslığında çox ötəri şəkildə toxunulmuşdur. Lakin, bizdən fərqli olaraq, Şimali Qafqazda və Dağıstanda yaşayan xalqların tarixçiləri, etnoqrafları, folklorşünasları SMOMPK məcmuəsindəki materiallar əsasında xeyli tədqiqat işləri aparmışlar.

XX əsrin 20-ci illərindən etibarən SMOMPK məcmuəsi Azərbaycan ədəbi-mədəni həyatında mühüm bir mətbuat mənbəyi kimi ara-sıra olsa da, tədqiqatlarda yeri gəldikcə xatırlanmış, bu və ya digər şəkildə ona istinad edilmiş, ən azı adı çəkilmişdir. 20-ci illərdə Azərbaycan folklorunun

¹ Zeynalli H. Seçilmiş əsərləri. (Toplayanı və çapa hazırlayanı f.e.n. Rasim Tağıyev). Bakı: Yazıçı, 1982, s. 116-117.

toplanılması, sistemə salınması, nəşri və öyrənilməsində mühüm əmək sərf etmiş alimlərdən biri olan A.V. Baqri bizim folklorçularımızın diqqətini bu topluya yönəldən ilk ziyalılardan olmuşdur. A.V.Baqri 1923-cü il noyabrın 2-də təsis edilmiş “Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti”ndə əsaslı fəaliyyət göstərmiş və “Azərbaycan və ətraf ölkələrin folkloru” monumental əsərində SMOMPK məcmuəsinin başçısı olan L.Q.Lopatinskinin arxivindən, həmçinin məcmuənin özündən qiymətli bir mənbə kimi əsaslı şəkildə istifadə etmişdir.¹ Sonrakı mərhələlərdə SMOMPK məcmuəsi H.Araslının, M.H. Təhmasibin və digərlərinin əsərlərində xatırlansa da, əsaslı bir folklor mənbəyi kimi ondan istifadə edilməmişdir. Bir müddət bu məcmuə bir mənbə kimi filoloqlarımızın diqqətindən kənar qalmış, əsasən XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq folklorun bu və ya digər janrlarını tədqiq edən folklorşünaslarımızdan İ.İbrahimov, Ə.Axundov, S.Yaqubova, N.Seyidov, Ə.Qarabağlı, F.Fərhadov, M.Seyidov, P.Əfəndiyev, V.Vəliyev, A.Nəbiyev, T.Fərzəliyev, İ.Abbasov və sonrakı folklorşünaslar nəslinin demək olar ki, hamısı məcmuəyə intensiv müraciət etməyə başlamış, bir mənbə kimi ondan istifadə etmişlər.

Keçən əsrin 80-ci illərinin sonlarından SMOMPK məcmuəsi ilk dəfə bir mətbuat orqanı kimi müəyyən bir problem ətrafında tədqiqatə cəlb edilmiş, tanınmış dilçi-alim Qara Məşədiyev SMOMPK məcmuəsinin materialları əsasında “Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri” əsərini yazmışdır. Oxuculara təqdim olunan bu monoqrafiya SMOMPK məcmuəsinin materialları əsasında tarixi onomastikanın müxtəlif sahələrinə aid yazılmış ilk əsərdir.²

Azərbaycan folklorşünaslıq tarixini yazan alimlərdən Paşa Əfəndiyev, Vaqif Vəliyev, İsrafil Abbaslı, Azad Nəbiyev və b. məcmuədə zəngin folklor mətnlərimizin olduğunu vaxtilə diqqətə çatdırmış və onun tədqiqinin zəruriliyini qeyd etmişlər. Məcmuə folklorşünaslıq mənbəyi kimi öyrənilməmişdir.

SMOMPK məcmuəsi folklorun tərcümə problemi ilə əlaqədar keçən əsrin 90-cı illərinin sonlarından bizim diqqətimizi cəlb etdi. “Azərbaycan folklorunun tərcümə probleminin özünəməxsusluğu (1980-1990-cı illər)” mövzusunda fəlsəfə doktoru dissertasiyası kimi apardığımız tədqiqatın “Azərbaycan folkloru rus dilində (tərcümə və nəşri tarixindən)” və “Azərbaycan folklorunun ilkin janrları, xalq poeziyası nümunələri rus dilində” adlanan fəsillərində problemlə əlaqədar məcmuənin əhəmiyyətindən və gördüyü işdən söz açmış və əsaslı folklor mənbəyi kimi ona istinad etmişdik.³

¹ Багрий А. В. Фольклор Азербайджана и прилегающих стран: В 3-х томах, Баку, 1930.

² Мəşədiyev Q. İ. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı: Elm, 1990.

³ Orucova S. H. Azərbaycan folklorunun rus dilinə tərcümə probleminin özünəməxsusluğu (1980-1990-cı illər): Filol.fəls.dokt. ...diss. avtoref. Bakı, 2002; Oruçlu S. Azərbaycan folk-

Bizim bu cəhdimizdən sonra məcmuə bir tədqiqat obyektini kimi folklorşünaslığımızın diqqətini daha yaxından cəlb etdi və Maqsud İmrani “SMOMPK” məcmuəsində paremioloji vahidlər” mövzusunda fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiya müdafiə etdi.¹

Bu ciddi məsələ hamıdan əvvəl prof. P.Əfəndiyevi narahat etmiş, ona görə də, folklorşünas hələ XX əsrin 80-ci illərinin başlanğıcında mühüm bir ideya irəli sürmüşdür: "Azərbaycan şifahi ədəbiyyatının XIX əsr rus mətbuatında nəşri məsələsi ayrıca tədqiqata möhtacdır".²

SMOMPK məcmuəsini folklor problematikasına uyğun bir tərzdə geniş, monumental tədqiqata cəlb etməyin müasir folklorşünaslığımızda olduqca önəmli əhəmiyyəti vardır. Azərbaycanın, həmçinin türkdillə xalqların folklor nümunələrinin toplanılması, nəşri və rus dilinə tərcümə tarixi böyük təcrübəyə malik olsa da, bu zəngin tərcümə məktəbinin SMOMPK məcmuəsində keçdiyi tarixi yol, mərhələlər və bu tarixi yolun praktik, təcrübi nəticələri nə tarixi-xronoloji cəhətdən, nə də elmi-nəzəri problemlər istiqamətində lazımcıca öyrənilməmişdir. İndiki mərhələdə SMOMPK məcmuəsi folklorşünaslığımızın müxtəlif problemləri istiqamətində tədqiqat obyektini kimi maraqlı dairəsindədir ki, bizim tədqiqatımız da, bu sıradandır.

Dissertasiyanın obyektini və predmetini XIX-XX əsrlərdə, 50 il müddətində (1881-1929), 46 cildə nəşr edilmiş SMOMPK məcmuəsində külli miqdarda və folklorun bütün janrlarında əksini tapmış Azərbaycan folklor materialları, həmçinin etnoqrafik-folkloristik və etnik-millət mədəni laylardır. Azərbaycan folklorşünaslığında ilk dəfədir ki, küll halında bir tarixi mətbuat orqanının materialları əsasında folklorumuzun toplanılması, orijinalda və tərcümədə nəşri müxtəlif folklor problemləri işığında, fərqli aspektlərdən və rəqəmlərdən tədqiq edilir və öyrənilir.

Tədqiqat işində folklorumuzun XIX əsrin əvvəllərindən üzü bəri həm rusdillə, həm də millət mətbuatda, ədəbiyyatda formalaşma və təşəkkül tarixini izləmiş, bu günümüzə qədər tədqiqatımızın predmetini ətrafında mövcud olan elmi fikirlər qiymətləndirilmiş və ümumiləşdirilmişdir.

Həmçinin, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu günlərimizə qədər davam edən folklorun ayrı-ayrı janrlar üzrə toplanılması, rus dilinə tərcüməsi, nəşri prinsipləri və nəzəriyyəsi müəyyən hallarda tərcümənin orijinala paralel nəşrinin müvafiq nəzəri istiqamətlərdə tarixi-müqayisəli problematikası, tarixi etnoqrafik folklor layı, folkloristik etnik-millət layın ən müxtəlif aspektləri,

lorunun rus dilinə tərcüməsi probleminin özünəməxsusluğu (1980-1990): Dərs vəsaiti. Bakı: Səda, 2007.

¹ İmrani M. SMOMPK məcmuəsində paremioloji vahidlər: Filol.fəls.dokt. ... diss. Bakı, 2008.

² Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı: Dərslik. Bakı: Maarif, 1992, s. 28.

regional folklor materiallarının müqayisəli öyrənilməsi tədqiqatın əsas predmetini təşkil etmişdir.

Dissertasiyada folklor toplayıcılarının, tərcüməçilərinin şəxsiyyətləri, bir vətənpərvər ziyalı kimi fəaliyyətləri, yaradıcılıqları, janrlar üzrə toplanan və tərcümə edilən folklor materiallarının özünəməxsus xüsusiyyətləri, SMOMPK məcmuəsi ətrafında fəaliyyət göstərən və Azərbaycan folklorunun toplanılması, tərcüməsi, nəşrə hazırlanması prinsiplərini formalaşdıran mühitin, məktəbin nəzəri təcrübə və üsulları, bu əsərlərin tərcümələrinin ədəbi-bədii dəyərləri və nöqsanları, tarixi, milli, linqvistik, poetik folklor modellərinin regional toplanılmasında və tərcümədə nə dərəcədə qorunması, sətiri, dəqiq, sərbəst, yaradıcı tərcümə prinsiplərinin folklor materialının tərcüməsində yararlılıq əmsalları və s. bu kimi cəhətlər də araşdırılmış, tədqiqatın obyektinə çevrilmişdir.

Beləliklə, nəzərdən keçirdiyimiz bu elmi-nəzəri materiallarda kütləvi iştirak nəticəsində yaranan “şifahi münasibətlər və davranış vasitəsilə geniş yayılan ənənəvi incəsənət, ədəbiyyat, bilik və təcrübə”lərin folklor modelində təcəssümünü görürük. Deməli, bütün etnoqrafik qat, məişət münasibətləri, söz yaradıcılığı, adət və ənənələr, ictimai-sosial münasibətlər, inam və inanclar, ümumiyyətlə milli dünyagörüşünün bütün elementləri folklor adlanan geniş sferaya daxildir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Azərbaycan folklorunun, Azərbaycan etnoqrafik-folkloristik mədəni layının və etnik-milli mədəni layın mətbuatda – SMOMPK məcmuəsində toplanılması, tərcüməsi və nəşri tarixini izləməklə onun elmimiz üçün çox səmərəli və vacib olan mənzərəsini yaratmaq; 50 illik bir dövrdə folklorun toplanılmasında, tərcüməsində və nəşrində əldə edilən təcrübəni, nəzəri-elmi nəticələri, prinsipləri ümumiləşdirmək və sonrakı illərdə XX-XXI əsrlərdə bu ənənənin davamını aşkarlamaq, bunun əsasında müasir Azərbaycan folklorunun toplanılması və digər xalqların dillərinə tərcüməsinin yeni nəzəri prinsiplərini hazırlamaq tədqiqatın əsas məqsədi olmuşdur. Belə bir mühüm elmi məqsədi həyata keçirmək üçün qarşıda aşağıdakı konkret vəzifələr durmuşdur:

a) 46 cildlik SMOMPK-da folklorumuzun və xalqımıza məxsus etnoqrafik və etnik-milli mədəni layın toplanılması, yazıya alınması və rus dilinə tərcüməsini öyrənmək, araşdırmaq, ayrı-ayrı faktları incələmək və ümumiləşdirmək;

b) Folklorumuzun rus dilinə tərcüməsinin tarixi inkişaf mərhələlərində XIX əsr tərcümə prosesinin yerini – bu prosesdə SMOMPK məcmuəsinin rolu və əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək;

c) Folklor mədəniyyət layının toplanılması, nəşri, tərcüməsi işində SMOMPK-un qəbul etdiyi elmi-nəzəri prinsipləri, əldə edilmiş təcrübi nəticələri;

d) Azərbaycan folklorunun toplanılması və nəşrinin SMOMPK-da yaranmış nəzəri-elmi prinsiplərinin ənənə kimi sonrakı mərhələlərdə davamını izləmək; folklorun tərcümə nəzəriyyəsinə ümumi bir ekskurs etmək;

e) SMOMPK-da Azərbaycan milli-mənəvi etnoqrafik folklor layının araşdırılması:

1. Azərbaycan milli-mənəvi etnoqrafik folklor mədəniyyəti layının SMOMPK-da necə əks olunmasını aşkarlamağa ümumi bir baxış;

2. XIX əsrdə Azərbaycanın müxtəlif regionlarında – qəza, şəhər və bölgələrində formalaşan milli etnoqrafik folklor layını təhlil etmək;

3. Bu materiallarda dini-islami dəyərlərdə folklorizm; dini ibadət yerləri, ziyarətgahlar, pirlər haqqında mətnləri araşdırmaq;

4. İnanclar-sanamalar, müxtəlif səciyyəli mərasim və bayramları öyrənmək;

5. Materiallarda mövcud olan toponim, etnonim, hidronim və antroponimləri folklor materialı kimi tədqiq etmək;

e) Folklorun lirik kiçik janrlarının SMOMPK-da – toplanılması, tərcüməsi və nəşri problemlərini izləmək:

1. Atalar sözləri və məsəllər;

2. Bayatılar və bayatı şəkilli şeirlər: vəsfi-hallar; ağılar; tapmacalar; sayaqı nəğmələri.

g) Mənzum uşaq folkloru: laylalar, uşaq oyunları və nəğmələri; xalq mahnı və nəğmə mətnlərinin toplanılması, yazıya alınması, söyləyiciləri, rus dilinə tərcüməsinin xüsusiyyətlərini, toplama və tərcümə praktikasında bunların əhəmiyyətini, tutduqları yeri tədqiq edib ortaya çıxarmaq.

Dissertasiyanın nəzəri-metodik əsasları. Azərbaycan, rus və dünya folklorşünaslığının toplama, yazıya alma və tərcümə nəzəriyyə və prinsiplərindən bəhrələnərək, özümüzün müəyyənləşdirdiyimiz yeni nəzəri prinsiplərə və nəticələrə əsaslanaraq ədəbi-tarixi, tarixi-müqayisəli, nəzəri-tipoloji tədqiqat metodlarından məqamına uyğun tərzdə istifadə yolu ilə folklorşünaslığımızın tədqiqata bilavasitə əlaqəsi olan əldə etdiyi nailiyyətlərə, mənbələrə, monoqrafiya və dissertasiyalara müraciət edərək tədqiqatımızı tamamlamağa çalışmışıq.

Qeyd etdiyimiz tədqiqat metodları araşdırıcıya imkan verir ki, tədqiq etdiyi mövzu əhatəsində baş verən hər-hansı tarixi-ədəbi hadisənin fonunda müasir mərhələdə təzahür edən digər hadisələrin obyektiv qanunauyğunluqlarını, qarşılıqlı əlaqələrini və təsirlərini müəyyənləşdirsin. Dissertasiyanın yazılışında analiz və sintez, induksiya və deduksiya kimi təhlil-tədqiqat üsullarından istifadə edilmişdir.

Biz tarixi-xronotipə əsaslanmaqla tarixi-genetik və struktur-semiotik təhlil metodlarından da istifadə etməyə cəhd göstərmişik. Həmçinin, bu tədqiqat metodu bizə imkan verir ki, folklorlarda əksini tapan xalq düşüncəsinə yeni prizmadan baxış imkanı əldə edək və problemin həllində folkloristik mətnin müxtəlif struktur səviyyələrinin şərhli boyunca məsələləri struktur-semiotik təhlil kontekstində nəzərdən keçirək.¹

Dissertasiyanın mənbə bazasını aşağıdakı mənbə qrupu təşkil edir: dissertasiya və avtoreferatlar, ədəbiyyatşünaslıq və folklorşünaslıq əsərləri və materialları, tarixi və arxiv mənbələr bazası, ədəbi-tənqidi və publisistik əsərlər bazası, ədəbi-faktik materiallar, tarixi və dövrü rus və Azərbaycan mətbuatı, bibliografik materiallar və b. bu qəbildən mənbələr.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi və nəticələri. İşin elmi yeniliyini şərtləndirən əsas və başlıca amil onun mövzusunun tam orijinallığı və bu günə qədər folklorşünaslıqda işlənməməsidir. Bu tədqiqat işində ilk dəfədir ki, folklorumuzun mətbuatda əksi problemləri köklü şəkildə SMOMPK məcmuəsinin materialları əsasında araşdırılır.

İlk dəfədir ki, folklorumuzun SMOMPK məcmuəsində küll halında, bütün janrlar istiqamətində toplanılması, yazıya alınması, rus dilinə tərcüməsi tarixi-xronoloji ardıcılıqla, janrlar üzrə tədqiq edilir, məcmuədə əksini tapan şifahi ədəbiyyatımızın tam elmi-nəzəri təhlili verilir.

İlk dəfədir ki, Azərbaycan folklorunun toplanılması, yazıya alınması və rus dilinə tərcüməsinin, nəşrinin tarixi mərhələlər üzrə bütöv mənzərəsi yaradılır, bu prosesdə SMOMPK məcmuəsinin yeri, əhəmiyyəti və rolu müəyyənləşdirilir, onun əldə etdiyi nəzəri, elmi, təcrübi nəticələri aşkar edilir, bu zəngin ənənə üzərində folklorumuzun müasir texniki imkanlar səviyyəsində toplanılması, arxivləşdirilməsi, müxtəlif dillərə tərcümə edilməsi, nəşri və b. istiqamətlərdə yeni elmi-nəzəri prinsiplər irəli sürülür.

İlk dəfədir ki, Azərbaycan folklorşünaslığında xalqa məxsus etnoqrafik və milli mədəniyyət layı həm də, folklor materialı kimi qəbul edilmiş, “*etnoqrafik-folkloristik mədəni lay*”, “*etnik-milli mədəni lay*” adlandırılaraq bu materiallarda əksini tapan xalqa məxsus nə varsa onu küll halında, *folkloristik material kimi öyrənməyin vacibliyi irəli sürülmüş və bu üsulun dürüstlüyü həm praktiki, həm də elmi-nəzəri şəkildə əsaslandırılmışdır.*

İlk dəfədir ki, dilçiliyin onomastika sahəsinin materialı olan və folklor mətnlərində işlədilən, qorunan toponim, etnonim, hidronim, antroponim və bu sıradan olan onomastika vahidləri folklor materialı kimi tədqiqata cəlb edilir.

İlk dəfədir ki, Azərbaycanın müxtəlif regionlarından toplanıb SMOMPK-da dərc edilən materiallarda müşahidə edilən dini-islami dəyərlərdə

¹ Леви-Строс К. Структурная антропология. Москва: Наука, 1985, с. 206.

- ibadət yerləri, ziyarətgahlar, pirlər barəsində yaranmış xalq əfsanə və söyləmələri, xürafət hadisələri, dini yerlərlə əlaqədar yaranmış inanclar, sınaqlar, andlar, alqış və qarğışlar, müxtəlif səciyyəli mərasimlərdə, bayramlarda icra edilən ayinlər, cadular, oxunan, deyilən müxtəlif mətnlər folklor faktı və materialı kimi təhlil və şərh edilmişdir.

İlk dəfədir ki, SMOMPK-da ilk dəfə əksini tapmış şifahi xalq poetik yaradıcılığı, folklorun mənzum-lirik janrlarından atalar sözləri və məsəllər, bayatılar; bayatı şəkilli şeirlər: vəsfi-hallar, ağılar, tapmacalar; sayaçı nəğmələri; mənzum uşaq folkloru – laylalar, oyunlar, xalq mahnı və nəğmələrində mətn fərqləri, tərcümə fərqləri aşkarlanır.

Bütün bunları yekunlaşdıraraq bir daha təsdiqləyirik ki, folklor materiallarının vaxtaşırı, müəyyən mərhələlər üzrə toplanılması, yazıya alınması ilkin tarixi qatda olan folklor materialının qorunmasına şərait yaradır və tarixən yazıya alınmış folklor materialı sabit şəkildə qalır. Beləliklə, məlum olur ki, SMOMPK məcmuəsi XIX əsr Azərbaycan folklor qatını qorumaqla mühüm tarixi əhəmiyyət kəsb etmişdir – olduqca qiymətli mənbədir, dönə-dönə öyrəniləsi tarixi abidədir.

Dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın elmi, nəzəri, praktiki nəticələri və istiqamətləri folklorşünaslığın müxtəlif problemləri ilə məşğul olacaq tədqiqatçılara, folklor tərcüməçilərinə, mətbuat və jurnalistika tarixi ilə maraqlanan mənbəşünaslara, folklor tarixi ilə məşğul olan mütəxəssislərə faydalıdır. Dissertasiyada əksini tapan bir sıra tövsiyələr folklor işinin elmi-metodoloji təşkilində, folklor toplayıcılarının və ekspedisiyaların fəaliyyətində, folklorun arxivləşdirilməsində səmərəli ola bilər.

Tədqiqatın nəzəri nəticələrinin və əsas istiqamətlərinin filoloji fakültələrdə, folklorun tədris kurslarında, xarici dillərə tərcümə bölmələrində öyrənilməsi və tədrisi əhəmiyyətli olardı.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrasında hazırlanmışdır. Müəllif tədqiqat prosesində mövzuya dair elmi-informatik məlumatları ümumiləşdirmiş, əldə etdiyi nəzəri nəticələri tədris prosesində, elmi diskussiyalarda təcrübədən keçirmiş, əsas elmi istiqamətlər üzrə Respublikamızda və xaricdə təşkil edilmiş elmi konfranslarda, sessiyalarda, kafedra iclaslarında çıxışlar və məruzələr etmişdir. Dissertasiyanın əsas məzmununu AAK-ın tələblərinə uyğun şəkildə qəbul edilmiş elmi məcmuələrdə, konfrans materiallarında, xarici mətbuatda çap olunan məqalələr və tezislərdə öz əksini tapmışdır. Həmçinin, dissertasiya monoqrafiya kimi, kitab şəklində də, kütləvi tirajla çap edilib oxuculara və mütəxəssislərə təqdim edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də dissertasiyanın ümumi səciyyəsi əhatə olunur, tədqiq olunan mövzunun ümumi şəkildə elmi-nəzəri xarakteristikası verilir. XIX əsrdə nəşr olunan SMOMPK məcmuəsində Azərbaycan folklorunun toplanması, tərcüməsi və nəşri probleminin əsas istiqamətləri göstərilir, mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, filoloji ədəbiyyatda işlənmə dərəcəsi göstərilir, tədqiqatın obyektinə və predmetinə, qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələr aydınlaşdırılır, əldə edilən elmi yeniliklər və nəticələr bildirilir, işin nəzəri-metodoloji əsasları, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, aprobeasiyası, quruluşu haqqında məlumat verilir.

I fəsil “Azərbaycan folklorunun rus dilinə tərcüməsinin tarixi inkişafında XIX əsr tərcümə prosesinin rolu və əhəmiyyəti və bu mərhələdə folklor janrlarının tərcümə prinsipləri” adlanır. Bu fəsil üç yarım fəsildən ibarətdir.

“Folklorumuzun rus dilinə tərcüməsinin tarixi inkişafında XIX əsr tərcümə prosesinin yeri – bu prosesdə SMOMPK məcmuəsinin rolu və əhəmiyyəti” adlı yarım fəsildə mühüm problem və mətləblərdən söz açılır. XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan xalqının fə dai ziyalıları tərəfindən çoxsaylı folklor mətnləri toplanılıb rus dilinə tərcümə edildi və bunların əksəriyyəti SMOMPK məcmuəsində çap edildi.

Azərbaycan folklorşünaslığında tərcümə problemi ilə əlaqədar V.I.Qacarovun “Azərbaycan şifahi poeziyası rus dilində”, T.Abbasquliyevin “İngilis atalar sözləri və onların rusca, azərbaycanca ekvivalenti”, F.D.Mustafayevin “Azərbaycan dastanı “Koroğlu”nun rus dilinə tərcüməsində milli özünəməxsusluğun qorunması problemi”, E.Rəhimovanın “Azərbaycan dastanlarından “Dədə Qorqud”un və “Koroğlu”nun rus dilinə tərcüməsi” tədqiqat işləri olduqca təqdirəlayiq bir yer tutur və bizim ərsəyə gətirdiyimiz “Azərbaycan folklorunun rus dilinə tərcüməsi probleminin özünəməxsusluğu” adlı dərs vəsaitini də bu sıraya əlavə etsək, aydın olar ki, xatırlatdığımız bu elmi-nəzəri tədqiqat işlərində folklorumuzun toplanılması, nəşri və digər dillərə, əsasən də, rus dilinə tərcümələrinin mühüm aspektlərinə toxunulmuşdur.

Azərbaycan folkloru da xalqımızın tarixən keçdiyi ictimai-siyasi, sosioloji, coğrafi situasiyalara uyğun olaraq zaman-zaman bu və ya digər xalqların, millətlərin dillərinə tərcümə edilərək yayılmışdır. Azərbaycan folklorunun ümumilikdə tərcümə tarixinə nəzər salsaq, müstəqil türk folkloru abidələrindən tutmuş, ayrılma və müstəqil qollar yaranan tarixi mərhələlərə qədər, həmçinin ondan sonra əlaqədə olduğumuz digər xalqların dillərinə tərcümə edilmiş çox sayda folklor materialları ilə qarşılaşarıq.

İstisnasız olaraq bütün ədəbiyyatşünaslar Azərbaycan ədəbi-bədii nümunələrinin, o cümlədən folklor janrlarının rus dilinə tərcümə tarixinin XIX əsr-

dən başladığını qəbul edirlər. XIX əsrdə Azərbaycan folklorunun demək olar ki, bütün janrlarına aid nümunələr - atalar sözləri, tapmaca, əfsanə, lətifə, nağil və dastanlar toplanıb rus mətbuatında həm orijinalda, həm də rus dilində çap edilmişdi. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan folklorunun təsnifi və dövrləşdirilməsinin mühüm bir mərhələsi də “yeni dövr” adlandırılan XIX əsr sayılır.¹

Tarixdən məlumdur ki, XVIII əsrin sonlarında, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi durum olduqca ziddiyyətli və mürəkkəb idi. Çar imperiyasının Qafqazı işğalından sonra ruslar burada özlərinin xeyrinə bütün istiqamətlərdə imperiya infrastrukturunu yaratmağa başladılar. Buraya mədəni-maarifçilik və Qafqaz xalqlarını öyrənmək işi də daxil idi. XIX əsrdə Tiflisdə rus dilində "Тифлиские ведомости", "Кавказ", "Кавказский вестник", "Новое обозрение", СМОМПК kimi rusdilli mətbuat orqanları yaradılmışdı. Bu mətbuat orqanlarında digər Zaqafqaziya xalqlarının folkloru ilə yanaşı, Azərbaycan tatarlarının (türklərinin) folklorundan əksər janrlar üzrə ən müxtəlif nümunələr toplanıb bəzən orijinalda, çox vaxt isə orijinala yanaşı rus dilində sətri tərcüməsi ilə dərc edilmişdir.

Bu illərdə adı çəkilən məşhur mətbuat orqanları ilə yanaşı, digər rusdilli məcmuələr, sorğu və təqvim tipli mətbuat növlərində də folklor nümunələri dərc edilirdi. Məsələn, bunların sırasında rusca nəşr olunan «Сборник для описания Тифлиской губернии», «Кавказский календарь», «Акты Кавказской археологической комиссии» və s. göstərmək olar.² «Сборник сведений о кавказских горцах», «Сборник сведений о Кавказе» məcmuələrində Azərbaycan atalar sözləri və məsəllərindən tərcümə nümunələri verilmişdir.³

Hətta Rusiyada çap edilən mətbuatda da Azərbaycan folklor nümunələri dərc edilirdi. "Molla Nəsrəddin" lətifələrinin ilk toplayıcılarından biri də A.D.Yeritsev olmuşdur. O, "Новое обозрение" jurnalında 114 lətifəni rusçaya çevirib rus oxucularına təqdim etmişdir.⁴

Bütün bu toplanmalar, tərcümələr, nəşrlər bir tərəfdən ciddi elmi marağdan doğurdusa, digər tərəfdən də ciddi siyasi əhəmiyyət kəsb edirdi. İmperiya siyasəti tələb edirdi ki, işğal altında saxladığı xalqların adətini, ənənəsini, psixologiyasını, düşüncə tərzini, tarixini, ədəbiyyatını, folklorunu, bir sözlə, bütün mənəviyyatını, mədəniyyətini dərinlən mənimsəsin, onları hər bir cəhətdən

¹ A.Nəbiyev. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı: 2-cildə, I c., Bakı: Turan, 2002, s.107-109.

² Əfəndiyev Ə. Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu – QƏXTMT (СМОМПК), izahlı bibliografiya, Bakı: Qartal, 1998, s.3.

³ Сборник сведений о кавказских горцах, выпуск IV, Тифлис, 1870, s.50-62; Сборник сведений о Кавказе, том I, Тифлис, 1871, s.4-66.

⁴ P.Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, s.42.

tanısını, xüsusən, işğal altında olan xalqların zəif cəhətlərini öyrənsin. Bu prizmadan baxanda isə folklor ən yaxşı məlumat mənbəyi rolunu oynayırdı.

XIX əsrin əvvəllərində Qafqaza gələn mütərəqqi rus ziyalılarından dekabrist A.A.Bestujev-Marlinski, şairlərdən A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, bunlardan sonrakı mərhələdə Y.P.Polonski, N.Kalaşev, K.Nikitin və b. Azərbaycanda olmuş, bir çoxu Azərbaycan-türk dilini öyrənmiş, folklorumuza məhəbbətlə yanaşmış, onun müxtəlif janrlarından nümunələr toplamış, əsərlərində sənətkarlıqla istifadə etmiş və ya tərcümədə rus oxucularına təqdim etmişlər.

XIX əsrin əvvəllərindən Zaqafqaziyada, Tiflisdə xeyli məcmuə, jurnal və qəzet nəşr olunurdu ki, bunların arasında SMOMPK mühüm yer tutur. Qafqazda yaşayan müxtəlif xalqlar haqqında, o cümlədən Azərbaycan xalqı haqqında, onun tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, adət-ənənələri, arxeologiyası, ədəbiyyatı, etnoqrafiyası və s. məsələlərə dair çoxlu material dərc etmiş həmin məcmuə ölkəşünaslıq xarakteri daşısa da, məcmuənin demək olar ki, hər buraxılışında Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri (tatar folkloru adı altında - S.O.), xüsusən, nağıllar, əfsanələr, rəvayətlər, mahnılar, nəğmələr, atalar sözləri və məsəlləri, etnoqrafik səciyyəli folklor materialları toplanıb orijinalda və rus dilində çap olunurdu.

Bu folklor materiallarını əsasən, seminariyanı bitirib Qafqazın, o cümlədən də Azərbaycanın müxtəlif yaşayış məntəqələrində çalışan, tətillə müddətində isə etnoqrafik ekspedisiyalar təşkil edən yerli ziyalılar və ruslardan ibarət müəllimlər toplayır, yazıya köçürür, rus dilinə tərcümə edirdilər. Toplayıcılara kömək məqsədi ilə əvvəl 12 paraqrafdan ibarət proqram-tövsiyələr hazırlanmış, zaman keçdikcə, təcrübə və tələbat artdıqca bu proqram-tövsiyələr təkmilləşdirilmiş, inkişaf etdirilmiş və materiallar toplanarkən həmin tövsiyələr əsas götürülmüşdü. Əslində, bu Qafqazda yaşayan xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların folklor mədəniyyət layınının toplanılması, nəşri və tərcüməsi işində ilk elmi toplama prinsipləri, başqa sözlə, ilk toplama proqramı idi və buna görə də bu proqram folklorşünaslığımızda xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Bu fəslin ikinci bölümü *“Folklor mədəniyyət layınının toplanılması, nəşri, tərcüməsi işində SMOMPK-un qəbul etdiyi elmi-nəzəri prinsiplər, əldə edilmiş təcrübə nəticələri”* adlanır. Folklorumuzun bir sıra nümunələrinin XIX əsrin 30-cu illərindən toplanılıb tərcümə edilərək ayrı-ayrı rus mətbuatında dərc edilməsi faktları mövcuddur. Lakin elmi əsaslar və prinsiplərlə Azərbaycan folklorunun toplanılıb, tərcümə edilib, orijinala paralel yanaşı nəşri işi XIX əsrin 80-ci illərindən SMOMPK-un təşəbbüsü ilə başlamış, sürəklil və ardıcıl tərzdə davam etdirilmişdir.

SMOMPK-un 1881-ci il birinci buraxılışının *“Qafqaz Tədris dairəsi idarəsindən”* adlı 24 səhifədən ibarət olan birinci məqaləsində yerlərdə işləyən müəllimlərə material toplamaq üçün 12 bölmədən ibarət tövsiyə xarakterli

proqram təqdim edilir. Əslində bu, folklor mədəniyyət layınının toplanılması, nəşri və tərcüməsi işində redaksiyanın—“Toplu”nun qəbul etdiyi əsas elmi prinsiplər idi.

Proqramda yaşayış yerlərinin, məntəqələrinin yerləşdiyi coğrafi ərazi, torpaq quruluşu, təbiəti, relyefi, əhalisi, milliyyəti, tarixi, antropoloji, etnoqrafik, folkloristik və s. materialların toplanma qaydaları və prinsipləri göstərilir. Burada maraqlı cəhətlərdən biri də, müəllimlərə kömək məqsədi ilə 36 addan ibarət Qafqaza və orada yaşayan xalqlara həsr olunmuş elmi əsərlərin siyahısının verilməsidir. Bu siyahıda ingilis, fransız, alman və rus dillərində həmin dövrdəki kitabxanalarda olan kitablar göstərilmişdir. Bir cəhəti də xüsusən qeyd edək ki, bu siyahıda ancaq Ermənistana və Gürcüstana həsr edilmiş əsərlər verilmişdir.

Bu proqram-tövsiyə və kitablar toplayıcılar üçün əvəzsiz yol göstərici, istiqamətləndirici mahiyyət kəsb edirdi. Məsələn, toplayıcıdan tələb edilirdi ki, təsvir etdikləri şəhərin, kəndin və s. adlarının əmələ gəlməsi, yerli xüsusiyyəti, tayfanın adını tarixi faktlar və ya rəvayətlər əsasında izah etsinlər. Burada ictimai, siyasi, sosial məsələlər haqqında məlumatların toplanılması barəsində də göstərişlər mövcuddur.¹

SMOMPK məcmuəsinin 1882-ci ilin ikinci buraxılışının başlanğıcında bu proqrama əlavə olaraq yeni toplama sahəsi müəyyənləşdirilir və “Qafqaz tədris dairəsi idarəsi”nə Rusiya İmperatorluğunun Coğrafiya Cəmiyyətinin üzvü Q.Potaninin Qafqaz xalqlarının həyatında, məişətində müşahidə edilən xurafatla bağlı inancların, rəvayətlərin, mövhumi adət, ənənə və mərasimlərin necə öyrənilməsi, nələrə diqqət yetirilməsini aydınlaşdıran, toplama prinsiplərini müəyyənləşdirən proqram-məqaləsi (“Несколько вопросов по изучению поверий, сказаний, суевренных обычаев и обрядов») təqdim edilir və nəşr olunur.²

Q.Potanin məqaləsinin əvvəlində “Kosmoqonik mövhumi inanclardan” söhbət açır, göy cisimlərdən Günəş, Ay, ulduzlar, süd yolu, bürclər, şimşək çaxışı və s. haqqında xalq arasında yayılmış inam, əfsanə və rəvayətlərin toplanılması, bu proseslər baş verərkən xalqın keçirdikləri ayınlardan söhbət açır, sonra heyvanlar və bitkilər, onlara verilən adlar, dağlar və qayalara mövhumi münasibət, cin, şeytan və əjdaha kimi dini-mövhumi obrazlardan, ruhlar aləmindən, o dünyadan, ölmək və dirilməklə əlaqədar inanclardan, bütün bunlar barəsində xalq arasında yayılmış rəvayət və əfsanələrdən danışır, onlardan nümunələr göstərir, bəzi xəstəliklərin yaranması və müalicəsi

¹ SMOMPK, I buraxılış, Tiflis, 1882, s. 5-17.

² «Несколько вопросов по изучению поверий, сказаний, суевренных обычаев и обрядов» təqdim edilir və nəşr olunur. SMOMPK, II buraxılış, 1-ci şöbə, Tiflis, 1882, s. 5-17.

haqqında mövhumati adətləri, ayinləri xatırladır. Toplayıcılara bütün bunlara diqqət yetirmələrini tövsiyə edir.

Belə bir proqram-tövsiyədən nəyi toplamaq, necə toplamaq prinsiplərinin redaksiya tərəfindən irəli sürülməsi nəticəsiz qalmır. Məsələn, məcmuənin 1890-cı il 9-cu buraxılışının 2-ci şöbəsində Mir Həşim bəy Vəzirovun “Tatar inancları haqqında bir neçə söz” məqaləsi dərc edilir. Q.Potaninin proqram-tövsiyəsinə uyğun olaraq müəllif xurafat və kosmoqonik görüşlərə, adət və inanclara uyğun gələn 11 kiçik məqalə təqdim edir. “Od və su”, “Heyvanlar, həşəratlar və sürünənlər”, “Quşlar”, “Hal-Anası”, “Toy”, “Ölülər” adlı məqalələrdə Azərbaycan xalqı arasında geniş yayılmış mövhumi əhvalatlar, əfsanələr, rəvayətlər və inanclar qısa şəkildə əksini tapır və bunların lakonik şərhı verilir.¹ Hətta “Məcmuə”nin 9-cu sayında toplayıcı tərcüməçilərə və oxuculara asan olsun deyə bir sıra Azərbaycan sözlərinin izahlı lüğəti də nəşr edilir. M.Ş.Mirzəyevin köməkliyi ilə İ.Z.Tatiyevin və A.N.Bayramovun tərtib etdikləri “Əlifba göstərici”si adlandırılan bu material ilk lüğətçilik işi kimi də əhəmiyyətli və maraqlıdır.²

SMOMPK məcmuəsinin redaksiya heyəti toplama və nəşr işinə o qədər prinsipial və məsuliyyətlə yanaşırdılar ki, onlar 19 ildən sonra bu problemə yenidən qayıtmış, məcmuənin birinci və ikinci saylarında dərc etdikləri toplanma proqramını daha da təkmilləşdirərək, yeni redaktədə və yeni tələblərə uyğunlaşdırmaqla 1900-cü ilin 27-ci buraxılışının 4-cü şöbəsində dərc etmişlər. Proqram bir ümumi başlıq altında iki əsas hissədən ibarətdir. “Müəllimlərin və tədris müəssisələrinin başqa qulluqçularının Qafqazın müxtəlif sahələrinə aid məlumatların Tədris İdarəsinə göndərilməsinə dair” adlanan 37 səhifəlik bu geniş proqramın əvvəlində ümumi göstərişlərlə yanaşı, Qafqaza aid 36 adda elmi, tarixi, coğrafi kitabların siyahısı və XIX əsrdə nəşr edilən mühüm mətbuat orqanlarının adları bir elmi mənbə kimi toplayıcılara təqdim və tövsiyə edilir.³

Proqramın həmin buraxılışda təkrar nəşr edilməsinin əsas məqsədi yenidən dərs deməyə başlamış cavanlara kömək etməkdən ibarətdir. Lakin bu proqrama əlavə olaraq “Rəvayət, nağıl, mövhumat adətləri və ənənələrinin öyrənilməsi üzrə bəzi suallar” adlı yeni göstərişlər də dərc edilmişdir. Bu, Qafqazın yaşayış sahələrində yayılmış folklor nümunələrini toplamaq üçün əsas Proqrama əlavə olaraq dərc olunan göstərişlərdir. Qafqaz Tədrisi İdarəsi xalq yaradıcılığı nümunələrinin toplanılması məsələsinə böyük əhəmiyyət verərək bu problemə aid olan bütün məsələləri nəzərə almış, təbiət

¹ SMOMPK, IX buraxılış, 2-ci şöbə, Tiflis, 1890, s.103-112.

² Yəni orada, s. 211-224.

³ SMOMPK, XXVII buraxılış, 4-cü şöbə, Tiflis, 1900, s. 1-24.

hadisələrinə, heyvanlara, müxtəlif mərasim və bayramlara həsr olunmuş folklor nümunələrinin Məcmuənin səhifələrində dərc olunmasına şərait yaratmışdır.

“Nağıl, əfsanə və rəvayətlər”də bu və ya digər nağıl motivlərini əks etdirən folklor materiallarının toplanılmasına fikir vermək, “Ruhlar haqqında rəvayətlər” hissəsində isə xurafat və mövhumatı əks etdirən rəvayətləri, əfsanələri, inancları toplamaq tövsiyə edilirdi. Məqalənin “Mərasimlər” adlanan hissəsində isə müxtəlif səbəblərlə, niyyətlərlə qurban kəsmə adətlərinin, mərasimlərinin ətraflı təsviri, oda, suya, dağa qurban kəsilməsi ilə bağlı olub-olmaması sual edilir.¹

“Qafqazın müxtəlif ərazisi və həmin ərazidə yaşayan tayfalar haqqında olan məlumatın toplanılması proqramı”nın məzmunu və toplanma materiallarının bu dərəcədə müxtəlif profilli genişliyinin özü SMOMPK məcmuəsinin 46 cildinin nə qədər böyük elmi, ədəbi, bədii, folkloristik, etnoqrafik və ictimai-tarixi əhəmiyyətə malik olduğunu sübut edir. Göründüyü kimi, Qafqaz xalqlarına, o cümlədən Azərbaycan xalqına məxsus mədəniyyət layının, etnoqrafik və folklor materiallarının mükəmməl bir şəkildə, müəyyən elmi sistemə əsaslanaraq toplanma qaydaları ilk dəfə SMOMPK məcmuəsində təsbit edilmişdir.

Bu elmi-nəzəri toplama proqram-tövsiyə əsasında mütərəqqi rus ziyalıları ilə yanaşı, bu prosesdə Azərbaycan folklorunu toplayan milli kadrlar da yetişirdi. Onlardan Mahmud bəy Mahmudbəyovu, Rəşid bəy Əfəndiyevi, Səfərəli bəy Vəlibəyovu, Teymur bəy Bayraməlibəyovu, Həsən bəy Bağırovu, Mirzə Vəlizadəni, Mir Həşim Vəzirovu və b. göstərmək olar ki, bunlar doğma, zəngin folklorumuzun həm ilk toplayıcıları, tədqiqatçıları olmaqla yanaşı, həm də rus dilinə tərcümə edən ilk milli tərcüməçilər idilər. Mütərəqqi rus ziyalılarından N.Kalaşev, K.Nikitin, P.Vostrikov, P.Zelinski, B.Veniaminov, Q.Potanın, A.Zaxarov, A.Yakimov, A.Kalaşev, V.Yemelyanov, Y.Baranov və b. Tədqiqatımızda bu əvəzsiz ziyalıların hər birinin xidmətini faktlar əsasında, xronoloji ardıcılıqla göstərərək və zəhmətlərini elmi prinsiplərə uyğun bir tərzdə izah və şərh etmişik.

Bu fəslin üçüncü bölümü *“Folklorun tərcümə nəzəriyyəsinə ümumi bir baxış”* adlanır. Əvvəlki mərhələlərdə - XIX əsrdə olduğu kimi, XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq bütün sonrakı mərhələlərdə folklorumuzun toplanılması ilə yanaşı, onun digər dillərə, xüsusən rus dilinə tərcüməsi də mühüm məsələlərdən biri kimi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu problemlə bağlı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilkin mərhələdə daha çox ədəbi əlaqələr səviyyəsində və bilavasitə ədəbi-bədii tərcümə problemi ilə əlaqədar, qismən də folklorumuzun, əsasən də dastan abidələrinin rus dilinə tərcümə məsələləri ilə əlaqədar M.Arifin, F.Qasımzadənin, M.Rəfilinin, Ə.Şərifin,

¹ SMOMPK, XXVII buraxılış, 4-cü şöbə, Tiflis, 1900, s. 1-24.

M.C.Cəfərovun, Ə.Ə.Səidzadənin, K.Talıbzadənin, B.Nəbiyevin, Ş.Qurbanovun, S.Əsədullayevin, A.Hacıyevin, F.Vəlixanovanın və b. elmi əsərlərində, tədqiqatlarında ardıcıl şəkildə bəhs edilmişdir.

Bu, məsələyə ümumi bir baxışdır. Sonrakı mərhələlərdə Azərbaycan folklorşünaslığında xalq ədəbiyyatının bu və ya digər janrının rus dilinə tərcümə problemləri haqqında da müəyyən tədqiqat əsərləri yaranmağa başladı. Xüsusən, dastanların, nağılların, bayatıların, xalq mahnılarının rus dilinə tərcümələri barəsində A.Nəbiyevin, E.Rəhimovanın, M.Sadiqovun, Ş.Ələkbərovanın, T.Abbasquliyevin, A.Zeynalovun, F.Mustafayevanın, M.Əhmədovun, E.Orucovun, V.Qacarovun, Q.Orucovun, N.İsgəndərovanın, A.Əfəndiyevanın, S.Məmmədovanın elmi tədqiqatlarında geniş söhbət açılıb, folklorun janrlar üzrə tərcümə problemlərindən, tərcümələrin keyfiyyətindən elmi-nəzəri səviyyədə tədqiqatlar aparılıb.

Bizim ədəbiyyatşünaslığımızdan fərqli olaraq rus ədəbiyyatşünaslığında tərcümə probleminə çox ciddi yanaşmışlar və tərcümə probleminin nəzəri əsaslarını yarada bilmişlər. A.V.Fyodorovun "Tərcümə nəzəriyyəsinə giriş", L.Barxudarovun və Y.Retskerin "Tərcümə nəzəriyyəsi kursu üzrə mühazirələr", M.P.Alekseyevin "Bədii tərcümənin problemləri", K.İ.Çukovskinin "Böyük sənət" kitablarında, "Tərcümə sənəti", "Tərcüməçinin dəftərindən", "Bədii tərcümə nəzəriyyəsinin aktual problemləri", "Tərcümənin tənqidi və nəzəriyyəsi", "Bədii tərcümə məsələləri", "Rus yazıçıları tərcümə haqqında" müəllif kollektivinin iştirakı ilə çap edilmiş məcmuələrdə tərcümənin elmi-nəzəri, elmi-bədii prinsipləri, xüsusiyyətləri, tərcüməyə olan nəzəri tələblər geniş şəkildə, incəlikləri ilə araşdırılmış, rus tərcümə məktəbinin yaratdığı sənətkarlıq yolu elmi-nəzəri səviyyədə üzə çıxarılmışdır.

Bu nəzəri-elmi baza əsasında biz vaxtilə "Azərbaycan folklorunun rus dilinə tərcüməsi probleminin özünəməxsusluğu" monoqrafiyamızda Azərbaycan folklorunun rus dilinə tərcümə prinsiplərini folklor əsərlərinin tərcüməsinin nəzəri əsaslarını qismən də olsa müəyyənləşdirməyə çalışmışıq.

Azərbaycan dilində dünya mədəniyyətinin ən məşhur nümayəndələrinin, alimlərinin, yazıçılarının, filosoflarının, siyasətçilərinin əsərləri səsləndiyi kimi, Azərbaycan xalqına məxsus olan mühüm mədəni abidələrimiz də rus dilinə və bu dil vasitəsilə Avropa xalqlarının, həmçinin intensiv şəkildə İttifaq miqyasında yaşayan xalqların dillərinə tərcümə edilmişdir, böyük ənənə, təcrübə yaranmışdır. Lakin ayrı-ayrı faktlar nəzərə alınmazsa Azərbaycan tərcümə tarixi və tərcümə nəzəriyyəsi hələ də fundamental tədqiqat sferasından kənar qalmaqdadır.

Tarix elə gətiribdir ki, XIX əsrdən Rusiya ilə Azərbaycanın şimal bölgəsi Zaqafqaziya ümumi adı altında bir siyasi qurumda yaşamalı olmuş, daha doğrusu, Rusiya imperiyasının işğal zonasına düşmüşdür. Lakin bütün bunlara

baxmayaraq, bir gerçəklik də mövcuddur ki, Azərbaycan mədəniyyəti bu dövrlərdə mütərəqqi istiqamətdə inkişaf etmiş, Avropa mədəniyyətinə uyğunlaşaraq quruluş və keyfiyyətcə mümkün olan qədər ona inteqrasiya edə bilmişdir.

Rus tərcümə məktəbi bir müddət Avropa və dünya tərcümə məktəblərinin önündə getmişdir. Bu prosesin inkişaf edən milli ədəbiyyatlara müsbət təsirini tərcüməçilik sənətinin ən yaxşı azərbaycanlı tədqiqatçılarından biri olan E.Rəhimova da öz tədqiqatlarında qeyd etmişdir: "Həqiqətən, rus bədii tərcümə məktəbi dünyada ən yaxşı tərcümə məktəblərindən biridir. Rusiyada olduğu kimi, digər heç bir ölkədə ənənəvi şəkildə tərcümə nəzəriyyəsinə və praktikasına bu qədər diqqət və əhəmiyyət verilməyibdir... Rusiya bir mədəniyyət fenomeni kimi tarixən özünəməxsus bir absorber kimi (uducu, yığıcı cihaz kimi - S.O.) həm Qərb, həm Şərq sivilizasiyasının ən yaxşı cəhətlərini özündə cəmləşdirmiş, həmçinin öz daxilində çox güclü intellektual elita layı yarada bilmişdir".¹

Azərbaycan ədəbi tərcümə məktəbinin əsasında milli kadr kimi A.Bakıxanov durmuş, sonra bu xətt "SMOMPK"çular da daxil olmaqla, S.Ə.Şirvanidən, M.Ə.Sabirdən, A.Səhhətdən, F.Köçərlidən, R.Əfəndiyevdən, Ə.Ağayevdən, Ə.Hüseynzadədən keçərək Ə.Cavada, C.Cabbarlıya, oradan da S.Vurğun, M.Rahim, R.Rza və b. bu kimi müqtədir sənətkarlara çatmış, daha sonra isə estafet peşəkar tərcüməçilərə keçmiş və dəyərli Azərbaycan tərcümə məktəbi yaradılmışdır.

Bu tərcümə məktəbinin yaradıcılığı əsasən tərcüməçilik sənəti ilə bağlı olan və Azərbaycanın professional tərcüməçiləri kimi tanınan Mikayıl Rzaquluzadə, Cabbar Məcnunbəyov, Beydulla Musayev, Əziz Şərif, Hüseyn Şərifov, Cəlal Məmmədov, Cahanbaxış, Ənvər Məmmədخانlı, Əkbər Ağayev, Cümşüd Əzimov, sonrakı nəsillərdən, xüsusən rus dilinə tərcümə edənlərdən V.Qafarov, S.Məmmədzadə, M.Vəkilov, V.Zaytsev, S.İvanov, İ.Bədəlbəyli, A.Axundova, B.Tahirbəyov, Y.Qranin, I.Axundov, E.İbrahimova və başqalarını göstərmək olar.

Tərcüməçilik hər iki xalqın dilini, ədəbiyyatını, tarixini, bütün mədəniyyət sferalarını mükəmməl bilməyi tələb edən ciddi yaradıcılıq işidir, sənət işidir, ədəbiyyat işidir, erudik bilik tələb edən xüsusi bir sahədir. Burada bədii təfəkkürlə, müxtəlif istiqamətli elmi-erudik təfəkkürün qovuşduğu, harmoniyası, birgəliyi tələb olunur.

Xalq yaradıcılığının, folklorun tərcüməsi xüsusi səriştə və istedad, bacarıq, fəhm tələb edir. Ədəbiyyatın yazılı ədəbi tərcüməsindən fərqli olaraq folklorun tərcüməsi daha məsuliyyətli və çətin bir yaradıcılıq prosesidir. Müəllif - tərcüməçi bütöv bir xalqın tarixi, ənənəsi, dünyagörüşü, psixologiyası, etnoqrafiyası, məişəti, mədəniyyəti, bədii təxəyyülü ilə təkbətək, üzbəüz

¹ Рагимова Э. Азербайджанские дастаны "Деде Коркуд" и "Кероглу" в русских переводах. Баку: Изд-во "CUCEUR", 1997, s. 177.

qalmağa məcburdur. Folklor abidəsinin tərcüməsi üstündə işləyən tərcüməçi bir sıra problemlərlə qarşılaşır ki, bunları şərti şəkildə belə qruplaşdırmaq olar:

Birinci qrupa hər iki dilin (orijinalın dili və tərcümə edilən dil nəzərdə tutulur) qrammatik xüsusiyyətləri ilə əlaqədar problemlər daxildir. Buraya dillər arasındakı fonetik, sintaktik, morfoloji cəhətlərdəki fərqlər və yaxud uyarlılıqlar daxildir.

Digər qrupa folklor materialının özünəməxsus bədii ifadə vasitələri daxildir. Burada eposda və nağıllarda tipik yer tutan və dəyişməz olan formul-lar, çoxvariantlılıq və yaxud ədəbi-bədii ifadələrin rəngarəng variasiyaları, şeir mətnindəki və misralarındakı paralelizm, artıq müasir ədəbi və danışiq dilindən çıxmış sözlər – arxaizmlər, məndə interpretasiya üçün geniş imkan yaradan leksik çoxmənalılıq, idiomatik ifadələr, ancaq folklorla məxsus olan xüsusi obrazlılıq, obrazlar sistemi və s. kimi bədii ifadə vasitələri nəzərdə tutulur ki, bunların bir çoxunun qarşılığının tərcümə edilən dildə olmaması tərcümə prosesində ciddi çətinliklər yaradır.

Əlbəttə, heç də bunların hamısı tərcümə nəzəriyyəsinin ekvivalentlik konsepsiyasına uyğun gəlmir. Müəyyən hallarda, tərcüməçi orijinalda əksini tapmış bir sıra forma və üslubi xüsusiyyətlərdən qaçmaq məcburiyyətində qalır və yaxud bu keyfiyyətləri yeni dilə ötürməyə onun yaradıcı gücü çatmır. Bu və ya digər səbəblərə görə də elə olur ki, orijinalın mətnindəki qrammatik, sintaktik, tipoloji, genetik keyfiyyətlər tərcümə mətninə keçə bilmir, dəyişikliyə və deformasiyaya uğrayır, hətta tərcümə edildiyi dildəki ekvivalentini də tapmır ki, bu da tərcüməçilikdə əsas qüsurlar və nöqsan kimi müşahidə edilməkdədir.

Dünya tərcümə praktikasında əsasən aşağıdakı tərcümə növləri ümumi şəkildə müəyyənləşdirilmişdir: 1. mətnin sətri, həmçinin orijinala adekvat və dəqiq tərcüməsi; 2. mətnin sərbəst, yaradıcı bədii tərcüməsi; 3. elmi - linqvistik tərcümə; 4. filoloji - tekstoloji tərcümə.¹ Bu tərcümə növlərini yerinə, məqsədinə görə folklor tərcümə praktikasına tətbiq etmək olar. Azərbaycan folklorunun rus dilinə ilkin, XIX əsrdə tərcüməsində əsasən sətri və dəqiq tərcümədən, daha sonra isə bədii tərcümədən istifadə ediləndir. Əslində, yaradıcı tərcüməçi bu tərcümə prinsiplərinin hər birindən istifadə edə bilər.

Çox təəssüflər olsun ki, milli kadrların olmaması, həmçinin rus dilinə Azərbaycan folklorunu uzun bir dövr ərzində tərcümə edən tərcüməçilərin orijinalı bilməmələri nəticəsində onlar sətri tərcümədən istifadə etməli olublar. Bu üsul isə ciddi yaradıcılıq nöqsanları, tərcümə şikəstliyi, təhriflər yaradıbdır.

Nəzəriyyəçi F.Qreyev yazır: "Ənənəvi milli poetika tək-cə formal-kanon – dəyişilməz üsul deyil, o məxsus olduğu xalqın tarixi mədəniyyətini ifadə edən, məzmun özünəməxsusluğunu və konkret, duyulan emosional gərginliyi

¹ Мастерство перевода. Москва: Наука, 1973, с. 31.

özündə cəmləşdirən estetik ideali həmişə tam əks etdirir."¹ Deməli, ənənəvi poetika ("ənənəvi poetika" deyəndə, biz əsasən, folklor poetikasını nəzərdə tuturuq) estetik ideali əks etdirən bir cəhət kimi ortaya çıxır və tərcümədə itmək, təhrif olunmaq qorxusu yaradır. Folklor poetikası bu cəhətdən daha mühafizəkardır və onu tərcümə prosesində minimal dərəcədə qoruya bilməyən tərcüməçi təkcə onun formasını, poetik strukturunu deyil, milli estetik idealını, məzmununu da təhrif etmiş olur.

Tərcümədə "zaman məsafəsi" deyilən bir anlayış var. Ona görə tərcümədə folklor mətninin qədim xalq təhkiyə üslubunu mümkün olduğu qədər qorumaq, təhkiyənin morfoloji-sintaktik strukturuna daxil olaraq, tarixi üslubi məqam və çalarları mümkün qədər saxlamaq lazım gəlir.

Hər bir folklor mətninə xalqın tarixi taleyinin ədəbi faktı kimi yanaşmaq lazımdır. Tərcüməçi tərcümə etdiyi folklor mətninin bütün milli, əxlaqi, dini-fəlsəfi, estetik xüsusiyyətlərini saxlamağa borcludur, onu düzəltməyə, əlavə etməyə və ya ixtisara ixtiyarı yoxdur.

Orijinaldakı əhvalatın təhkiyəsi, təsvir edilən obrazın xarakteri dialoqlar və monoloqların ritmikası, orijinalda olan söyləmə taktı pozulmamalıdır. Mətnin, süjetin mərkəzində dayanan və milli həyatın özündən gələn konfliktin təbiiliyi, strukturu, təhkiyənin kompozisiyası qorunmalıdır. Folklor mətninin əsrlərin arxasından gələn ideya-bədii keyfiyyəti, onun estetik dəyəri, istiqaməti, ünvanı tərcümədə təhrif edilməməlidir.

Şifahi xalq ədəbiyyatında dialektizm, arxaizm, bunları ifadə edən sözlərin mənaları, qrammatik formaların və sintaktik folklor bloklarının, frazeoloji birləşmələrin, epitetlərin milli ruhu tərcümədə itmək təhlükəsi altında qalan ən qiymətli etnomillə mətn dəyərlərindəndir. Bunlar tərcüməçilərdən linqvistik və etnoqrafik bilik, bacarıq tələb edir. Tərcümə prosesində bu cür idiomlar, frazeologiyalar əsasən üç istiqamətdə tərcüməyə gəlir: 1) rusca qarşılığı eyni olan ifadələr; 2) ancaq mənaca bir-birinə yaxın olan ifadələr; 3) rusca qarşılığı heç olmayan ifadələr.

Folklor mətnində onu yaradan xalqın həyatı, məişəti, adət-ənənəsi, mərasim və bayramları, geyim xüsusiyyətləri öz əksini tapır. Buna görə də folklor tərcüməçisi əsərin mənsub olduğu xalqın adət-ənənələri, məişət qaydaları və s. haqqında izahat, şərh, oxucuya əlavə məlumat vermək məcburiyyətində qalır. Bu, folklor tərcüməsi praktikasında mütləq, vacib şərtlərdəndir.

Folklorumuzun adlar sisteminin tərcümədə verilməsində vahid bir prinsip gözləməli, rus fonetikasına uyğunlaşdırmaqdan mümkün qədər uzaqlaşmaq, fonetik imkan daxilində adın səslənməsini orijinalda olduğu kimi saxlamaq lazımdır. Məsələn, niyə "arxalıq" - "arxaluk", "Qarabağ - Karabax",

¹ Греев Ф.Н. Аспекты поэтического мастерства. Ташкент: Изд-во Ташкентского Университета, 1982, с. 44.

"kamança - kemañça", "Şamaxı - Şemaxa" və s. bu tipli sözlər belə bir deyim tərzinə salınmalıdır? Halbuki bu sözlərin hamısı əslində olduğu kimi rus fonemləri ilə tam şəkildə, orijinaldakı kimi verilə bilər və deyim tərzində də heç bir çətinlik törətməz.

Tərcüməçilik nəzəriyyəsində mühüm prinsiplərdən biri də folklor mətninin janr xüsusiyyətləri, janrın poetikası, poetik strukturunu düzgün nəzərə almaqdan ibarətdir. Məsələn, epik janrın içində (nağıl içində nağıl) apiliaktiv - qurama növünü xatırladır, bədii aranjirovka yaranır. Bununla yanaşı, epik janrın daxilində geniş şəbəkədə folklorun qədim növlərinə rast gəlirik. Bu növlərə - alqışlar, qarğışlar, dualar, inanclar, miflər və əfsanələr daxildir. Belə sinkretik fonda ikiölcülülük, üçölcülülük, müxtəlif tiplilik janrın strukturunda saxlanmalı, tərcümədə itməməlidir. Epik janrlardan nağılların tərcüməsində belə çoxplanlılıq, çoxqatlılıq bəzən ixtisar edilir.

Tərcümə praktikasında xoşagəlməz cəhətlərdən biri də budur ki, mətnə ixtisar, sadələşdirmə, məntədaxili faktları, süjetin müəyyən konturlarını, keçidləri ixtisardan başqa, bəzən süjetə süni artırmaqlar, əlavələr də müşahidə edilir.

Bəzən, tərcüməçi tərəfindən mətnin müxtəlif variantları hesabına, amplifikasiya - süni artırma, çoxaltma, mətni əlavə süjet hadisələri ilə yükləmə prosesi də baş verir. Yaxud, epik süjetdə kontaminasiya hadisəsi (bir ədəbi əsərin, folklor əsərinin təfərruatının digər mətnə köçürülməsi, daxil edilməsi) də baş verir. Yaxud, əksinə, tərcüməyə çətin gələn müəyyən təbiət təsvirlərini, dialoqları, mətn daxilində olan poetik nümunələri, mahnıları, frazeologiyaları, milliliyi şərtləndirən ədəbi arqumentasiyaları tərcüməçi ixtisar edir, bunun yerini isə əlavələrlə doldururlar. Burada nağılçı obrazı itir, tərcüməçi - nağılçı, tərcümədə əlavə nağılçı yaranır. Nağılçı yaddaşı ilə tərcüməçi fəndgirliyi toqquşur. Tərcüməçi nağılçı yaddaşını ya ixtisarla, ya artırmaqla təhrif edir. Bu da folklor abidəsinin tərcümədə sönük çıxmasına səbəb olur, mətn tərcümədə deformasiyaya uğrayır.

Tərcüməçilik nəzəriyyəsində ən mühüm cəhətlərdən biri də Azərbaycan folklorunun zəngin ekspressiv layının tərcümə praktikasında mümkün qədər qorunması prinsiplərini müəyyənləşdirməkdir. Əslində, bu şifahi mətnin bədiilik funksiyasının daşıyıcısı olan bir amildir. Folklor özündə xalq dilinin bütün obrazlı təfəkkür tərzini cəmləşdirir. Tərcümədə orijinalın bu cür bədii leksik elementlərinin maksimal dərəcədə qorunması tələb olunur. Çünki folklorun ekspressiv qatı tərcüməyə ən çətin gələn hissəsidir. Azərbaycan dilinə məxsus olan ədəbi normativlər, stilistik və estetik xüsusiyyətlər özünəməxsus olduğundan tərcüməyə çətin gəlir.

Tərcüməçi folklor mətninin təhkiyə ritmini, ahəngini, danışığ pafosunu, milli koloritini, dilin bütün plastik xüsusiyyətlərini tərcümə dilinin imkanları daxilində, adekvativ üsulla - bədii üsulu, yaradıcılıq fəhmmini birləşdirməklə

verə bilər. Burada təkcə ədəbi bacarıq, bədii təfəkkür köməyə çatmaz və mətnin təhrif olunmasına gətirib çıxarar. Ədəbi-bədii mətnə bu üsul səmərə verir, folklor mətnində isə belə deyildir. Burada adekvat, elmi və yaradıcı tərcümənin qovuşduğundan istifadə edilməlidir. Tərcümədə folklor mətninin plastikasını, bədii üslub manerasını, ekspressiv layını ancaq bu üsulla saxlamaq mümkün olur.

Folklor yaradıcılığının bütün rəngarəngliyinin, bədii ifadə vasitələrinin, süjetinin, forma və məzmununun, poetikasının, poetik strukturunun, lingvistik cəhətlərinin hamısının tərcümə üsulları və tərcümə prinsipləri vardır və bunlar köklü şəkildə, Azərbaycan folklorunun milli ruhuna, təbiətinə, strukturuna uyğun bir tərzdə tədqiq edilib müəyyənləşdirilməlidir və ayrıca bir tədqiqat mövzudur. Biz burada yalnız başlıca istiqamətlərdə müşahidə etdiyimiz nəzəri prinsiplər üzərində dayanmalı olduq və onları ümumi şəkildə qruplaşdıraraq belə bir nəticəyə gəldik:

1. Azərbaycan folklor yaradıcılığı təkcə türkdilli xalqların və Şərqi folklorunun deyil, ümumilikdə mövcud folklor nümunələrindən fərqli, zəngin, özünəməxsus bir xalq yaradıcılığıdır;

2. Azərbaycan folklorunun rusçaya tərcüməsi tarixi mərhələsində milli rusdilli tərcümə məktəbi yaranmış və bu məktəbin zəngin praktik nəticələri mövcuddur;

3. Azərbaycan folklorunun tərcümə tarixində xeyli müddət sötri tərcümələrdən istifadə edilmiş, tərcüməçilər əsasən orijinal dili bilməmişlər, sonrakı dövrdə bu aradan qalxmışdır;

4. Tərcüməçi sötri tərcümədən uzaqlaşmalı, əsasən orijinal mətn üzərində tərcümə işi aparmalıdır və hər iki dili mükəmməl bilməlidir;

5. Tərcüməçi xalqın tarixini, etnoqrafiyasını, ədəbiyyatını, mədəniyyətini, adət və ənənəsini, məişətini, təbiətini, psixologiyasını öyrənməyə və bilməyə borcludur;

6. Tərcüməçi folklor mətninin bütün variantlarına bələd olmalı, tekstoloji səriştə ilə mətn üzərində iş aparmalı, ən mükəmməl mətni tərcümə üçün seçməli, əli altına düşən təsadüfi mətnlərdən uzaqlaşmalıdır;

7. Tərcüməçi tərcümə etdiyi folklor janrının spesifikasiyasını nəzərdə saxlamalı, janrın poetikasını, folklor modelini, üslubunu, bədii fonunu, məcazlar sistemini mümkün qədər orijinalı təhrif etmədən qorumaq lazımdır;

8. Tərcüməçi Azərbaycan folklorunu adekvat-yaradıcı ədəbi tərcüməçilik metodu ilə rus dilinə tərcümə etməli, orijinalın üslubunu, bədii vasitələrin dəqiqliyini, təhkiyə və poetik ritmin ahəngini, kompozisiya modelini qorumaq lazımdır;

9. Folklor tərcüməçisi mətnə kompleks yanaşmalı, erudik biliyə, savada malik olmalı, axtarışdan qalmamalı, bədiiliklə elmiliyi qovuşdurmalı, şərhlə-

rində elmi dəqiqliyi saxlamalıdır. Tərcüməçi öz şəxsiyyətində bir sənətkar kimi filoloqu, tarixçini, etnoqrafi, xalq filosofunu, yazıçılığı, psixoloqluğu birləşdir-məli və tərcüməçilik praktikasında bunlardan geniş spektrdə istifadə etməlidir;

10. Tərcüməçilik çətin, ağır, əzablı ədəbi-bədii yaradıcılıq sənətidir və tərcüməçi isə söz, bədii fikir, elmi-bədii təxəyyülə malik bir sənətkardır. Tərcüməçi elmi ilə, tədqiqatçılıq bacarığı ilə, bədii təfəkkür etibarını ilə tamam fərqli bir sənətkardır;

11. Folklor tərcüməsi işinə, onun elmi şəkildə öyrənilməsinə yüksək xalq məhəbbəti və dövlət qayğısı tələb olunur və tərcümə xalqımızın mədəniyyətini dünya miqyasına çıxaran, onu tanıdan çox böyük vasitədir.

Dissertasiyanın II fəslı **“XIX əsrdə Azərbaycan milli-mənəvi etnoqrafik folklor layı – SMOMPK-da”** adlanır. Bu fəsil beş yarımfəsildən ibarətdir.

“XIX əsrdə Azərbaycanın müxtəlif regionlarında – qəza, şəhər və bölgələrinə formalaşan milli etnoqrafik folklor layı: İrəvan şəhəri – toponim, etnonim, hidronim və antroponimlər folklor materialı kimi” adlanan birinci yarımfəsildə ilk dəfə etnoqrafik lay folklor materialı kimi tədqiq edilmiş, etnoqrafik layda müşahidə edilən folklorizmlər aşkarlanmışdır. Etnoqrafik layın estetikası, emosional fonu, bədii strukturu, xalq tərəfindən yaradılması, bunlarla bağlı əfsanə və rəvayətlər və s. etnoqrafiyada zəngin folklor materialından xəbər verir.

S.P.Zelinskiyin *“İrəvan şəhəri”* («Городъ Эривань») məqaləsi əsasən iki hissədən ibarətdir və XIX əsrin 80-ci illərinin İrəvan şəhəri haqqında tam, obyektiv tarixi-etnoqrafik, folkloristik, kartoqrafik məlumat verir.

“Tarixi məlumat” («Историческая сведения») adlanan birinci hissədə müəllif İrəvan toponiminin yaranması barədə Nuh (Noy) əfsanəsini xatırladır. Guya Nuh peyğəmbərin gəmisini Ağrı dağının (məndə Ararat) zirvəsindən ətrafa baxanda onun gözlərinə birinci torpaq sahəsi İrəvan təpələri görünür və *“erevume”* – *“görünür”* (yəni torpaq görünür mənasında) sözünü deyir və guya bu sözdən də Yerevan şəhərinin adı yaranır. Müəllif elə burada onu da qeyd edir ki: *“Tatarlar bu şəhəri “İrəvan” adlandırırlar ki, bunun da “məscid” mənasını bildirən “Aya—Rəvan” sözündən yarandığını güman edirlər”*.¹

Müəllif belə bir məlumat da verir ki, bu şəhər adını Zəngi çayının sol sahilində yerləşən qaladan götürmüşdür ki, bu da *“Rəvan-Qulu xanın qalası”* adlanır və bununla bağlı xalq arasında gəzən rəvayətlərin mövcud olması da məlumdur. Burada Zəngi çayının adının əmələ gəlməsi haqqında digər bir versiya da irəli sürülür ki, rəvayətə görə çayın buradakı hövzəsində vaxtilə Zəngi adlanan tayfa yaşayırmış və çaya da öz adlarını bu tayfa veribdir. Zəngi (Cəngi) sözünün etimologiyası isə sübut edir ki, bu qədim türk tayfalarından birinin adıdır.

¹ SMOMPK, I buraxılış, Tiflis, 1881, s. 1.

S.P.Zelinski bunu da qeyd edir ki, erməni tarixçilərinin gətirdiyi bu faktları təsdiq edən heç bir inandırıcı mənbə mövcud deyildir.¹

Məqalədə maraqlı məlumatlardan biri də 1441-ci ildən 1827-ci ilə qədər ardıcıl olaraq – 386 il İrəvan şəhərində (həmçinin, bütün Qərbi Azərbaycanın İrəvan xanlığında) hakimlik edən qırxdan çox Azərbaycan türklərinin – xan və bəylərinin adlarının siyahısının verilməsidir. Bu o demək deyildir ki, bundan əvvəlki dövrlərdə İrəvanı başqaları idarə etmişdir. İrəvan həmişə Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası olmuşdur. Lakin, bu dövr, nisbətən müstəqil “xanlıq” dövrü kimi səciyyəvidir ki, S.P.Zelinski bu siyahını dəqiqliklə ardıcıl vermişdir. Bu adlar tarixi antroponimlər qismində də olduqca maraqlıdır.

Müəllifin məqaləsində verilən bu regionda yaranan toponimlər – oykonimlər, oronimlər, hidronimlərin və bunlar barəsində məlum əfsanə və rəvayətlər bu tarixi həqiqəti təsdiqləyən danılmaz faktlardır ki, ermənilər sonralar bu toponimləri qəsdən ya öz dillərinə tərcümə edərək, ya da dəyişdirərək erməniləşdirdilər.

Məqalənin birinci hissəsində adları çəkilən və azərbaycanlıların min illər boyu yaratdıqları bu toponimlərdən Zəngi çayı, Axı təpəsi, Mübarək təpəsi, Alagöz dağı, Məmrin arxı, Dəlmə, Sərdar sarayı, Göy məscid, Zəngi körpüsü tarixi və filoloji fakt kimi qorunması müasir dövr üçün olduqca qiymətlidir.

Məqalənin ikinci hissəsinin 2-ci yarımbaşlığı şəhərin “Yerləşdiyi ərazi, sərhədləri və böyüklüyü” adlanır ki, burada şəhərin Tiflis – Culfa yolu üzərində Araz çayına tökülən Zəngi çayı hövzəsində yerləşdiyi göstərilir. Şəhəratrafi kəndlərdən isə Sarvanlar, Cəfərabad, Şirabad, Qızlar kimi eşidəndə qulaqda xoş səslənən Azərbaycan türklərinə mənsub kəndlərin adları sadalanır. Bu adların hər birində tarixi-etnoqrafik məzmunundan başqa xalq təfəkkürünə məxsus estetik dünyagörüşü əks etdirən folkloristik bir informasiya da mövcuddur. O da maraqlıdır ki, İrəvan şəhərinin o vaxtlar adları sadalanan 30 küçəsindən təkcə birinin adı “Erməni küçəsi” kimi verilmişdir və bu da onu göstərir ki, ermənilər bu şəhərdə elə bu kiçik küçə qədər olmuşlar. Bunu ermənilərin 10 il müddətində sosial vəziyyətini göstərən cədvəllərdəki rəqəmlər də sübut edir.

Bu adlarda xalqın bədii təfəkkürü əks olunubdur. Bu söz-adlar ədəbi-folkloristik fakt kimi də maraqlıdır: Təpə başı, Zəngi çayı, Göyçə gölü, Sarvanlar, Dəmirçibulaq, Çomaxlı, Şahar, Abuhəyat arxı, Dəlmə arxı qəbildən toponimlər, əsgəri, irişi-baba, kərim-qəndi, kişmiş, şanı, gəlinbarmağı kimi üzüm adları, cənnəti, ağız dadı ilə qalan kimi alma növlərinə qoyulan adlarda, adicə bostan bitkisinə qoyulan dostucan, ağca - nabat, göycə - nabat, qələm-qaş kimi adlarda lirik- emosional obrazlılığı, bədiiliyi görmək lazımdır.

¹ SMOMPK, I buraxılış, Tiflis, 1881, s. 2.

Bunlar poetik məzmunlu söz-bənzətmələrdir, poetik təşbəhlərdir. Bütün bunlara görə biz elmdə ilk dəfə toponimik faktı xalq bədii təfəkkürünün faktı kimi də tədqiqata cəlb etmək ideyasını irəli sürürük. Fikrimizcə, toponimlər, andronimlər, hidronimlər, oyonimlər, oykonimlər milli xalq bədii təfəkkürünün təşəkkül tarixinin mühüm amili kimi ilk dəfədir ki, tədqiqata cəlb edilir. Bizcə, bu ad-sözlər xalqın bədii təfəkkürünün yaradıcılıq hüduclarına daxil edilməli və folklor materialı kimi öyrənilməlidir. Biz bunu hələlik ilkin elmi tövsiyə qismində irəli sürürük.

Bu fəslin ikinci bölməsi *“Antroponimlərdən–Azərbaycan qadın adlarının toplanılması, rusca şərhli və nəşri”* adlanır. Burada şəxs adlarının folkloristik mahiyyət və məzmunundan söhbət açılır. Azərbaycan filoloji fikir sahəsində antroponimlərin – şəxs adlarının toplanılması və öyrənilməsi dilçiliyin xüsusi bir qolu kimi olduqca maraqlıdır. Şəxs adlarının etimoloji forma və məzmununun tədqiqi, araşdırılması, onların necə yaranmasının, ilkin, qədim tiplərinin müəyyənəşdirilməsi olduqca çətin bir elmi-linqvistik proses olduğu kimi, həm də bədii-estetik dünyagörüşə söykənən, xalq təfəkkürünün məhsulu kimi öyrənilməsi də vacib şərtlərdəndir.

XIX əsrin 80-ci illərində İrəvan şəhər gimnaziyasında müəllim işləyən S.P.Zelinskiyin SMOMPK-un sifarişi ilə İrəvan şəhərindən toplayıb məcmuənin birinci buraxılışında nəşr etdirdiyi şəxs adları həm tarixi baxımdan, həm filoloji-folkloristik baxımdan son dərəcə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, topluda təqdim olunan bəzi adlara diqqət yetirək: Bəyim, Gözəl, Gövhər, Bülbül, Dürrətən, Zərrintac, Nazlı, Laləbəyim, Nərgiz, Səadət, Xanımcan, Xatun, Şirin və s. S.P.Zelinskiyin toplayıb nəşr etdirdiyi 55 qadın adı XIX əsr və bu əsrə qədər Azərbaycan xalqının ad yaratma mədəniyyətinin yüksəkliyini, xalqımızın zövqünün zənginliyini, ailə münasibətlərinin səmimiyyətini nümayiş etdirə bilər. Bu, Azərbaycan şəxs adlarının ilk toplama və nəşri faktıdır, həmçinin bu adların mənalılarının izahı baxımından da ilkin cəhd kimi qiymətlidir və Azərbaycan şəxs adlarının öyrənilməsi tarixinin başlanğıcıdır.

Bizə elə gəlir ki, S.P.Zelinski də şəxs adlarına folklor faktı kimi baxmışdır. Belə olmasaydı, Qərbi Azərbaycanın İrəvan şəhərindən topladığı 55 azərbaycanlı qadın adlarını atalar sözləri, məsəlləri və tapmacaları ilə birlikdə, vahid başlıq altında verməzdi. Bir cəhət də maraqlıdır ki, 46 il buraxılan 46 cildlik SMOMPK məcmuəsində, ümumiyyətlə, şəxs adlarının toplanılması, transliterasiyası və şərhli yeganə faktıdır və bir daha təkrar olunmayıbdır.

İkinci fəslin üçüncü bölümündə SMOMPK-da *“Bakı qəzasının Şamaxı və Salyan bölgələrindən toplanmış milli etnoqrafik materialda folklor layı: XIX əsrdə Şamaxı folklor mühitindən toplanmış Azərbaycan nağılları”* tədqiq olunur. SMOMPK-un səhifələrində 100-ə qədər Azərbaycan nağılı toplanılıb

rusca çap olunubdur. Buraya erməni nağılları adı altında verilmiş Azərbaycan nağıllarını da əlavə etsək, bu say haradasa 200-ə çatar.

A.A.Boqoyavlenski SMOMPK-un 28-ci buraxılışının 2-ci hissəsinə yazdığı müqəddimədə erməni nağılları və digər erməni folklor nümunələrinin Azərbaycan folklorundan mənimsəmə olduğunu sübuta yetirmişdir. O qeyd edir ki, burada verilmiş yazıların bir qismi bundan əvvəl Topulun müxtəlif cildlərində, Qafqaz xalqlarının folklor nümunələri kimi verilmiş materiallardan heç nə ilə fərqlənmir. Bu mövzular və materiallar, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri tatarlardan (azərbaycanlılardan –S.O.) mənimsənilmişdir. Sonra müəllif konkret misallarla həmin plagiatorluğu sübuta yetirir, A.Zaxarovun və M.H.Əfəndiyevin topladıqları lətifələrdən ibarət materialları yada salmaqla müqayisə edir.

Həmçinin A.Boqoyavlenski SMOMPK-un müəlliflərindən keşiş Bunatovun, M.Poqosovun, A.Babalyanın, X.Arutunovun, S.Sumbatyansın topladıqları və Topluda erməni folkloru adı ilə nəşr etdirdikləri bir çox əfsanə və rəvayətlərin, nağılların, yumoristik hekayə və lətifələrin, digər bu kimi folklor nümunələrinin şəksiz tatar folklorundan alındığını təkzibedilməz faktlarla göstərir. Bu cəhətdən L.Q.Lopatinskinin yazdığı müqəddimələrdə də xeyli faktlar mövcuddur və erməni ədəbi “oğurluğunun” rus ziyalıları tərəfindən yerindəcə faş edilməsi başqaları üçün də ibrətamizdir və olduqca qiymətlidir, əhəmiyyətlidir.

SMOMPK-da ilk Azərbaycan nağıllarının toplanılması Qazax qəzasının Salahlı kənd müəllimi B.Veniaminova aiddir. O, kənd sakinlərindən topladığı “Məlik Məhəmməd və Məlik Cümşüd”, “Şah Rüstəm”, “Şahzadə Qənbər”, “Şah İsmayıl”, “Şərəf” kimi nağılların rus dilində mətnlərini təqdim etmişdir.

Məcmuədə nağıllarımızı toplayan, rus dilinə tərcümə edib nəşr etdirən ilk azərbaycanlı müəllif isə Həsən bəy Bağırov olmuşdur. H.Bağırov Goranboyun Əhmədli kəndinin ən səciyyəvi xüsusiyyətlərini - əxlaq və mənəviyyətləri, adət-ənənələri, təsərrüfatları, dini təriqətləri, məişətləri: yeməkləri, geyimləri, ailə qayda-qanunları barədə etnoqrafik təsvir verdikdən sonra, kənd sakinlərinin ağzından topladığı “Axmaq əkinçi”, “Uğurlu cavab”, “Bir-birindən ağıllı”, “Sonrakı ağıl güclü olar”, “Xeyir tapdım, itirdim” kimi nağıl və rəvayətlərin rus dilinə tərcümə edilmiş mətnlərini oxuculara təqdim edir.

Beləliklə, Mahmud bəy Mahmudbəyovun, Teymur bəy Bayraməlibəyovun, Hacı Kərim Sanılının, Haşım bəy Vəzirovun, Musa Quliyevin, Səməd bəy Acalovun, S.Əbdürrəhmanın, D.Məmmədovun, A.Qiyasbəyovun, Azad Aslanovun, Osman Qayıbovun, Abdulkərim bəy Vəlibəyovun, İsrafil Muradovun, Mehrəli Muradovun, Kərim bəy İsmayılovun rus və qeyri millətlərin ziyalılarından N.D.Kalaşevin, S.P.Zelinskinin, K.A.Nikitinin, A.Zaxarovun, V.İ.Devitskinin, P.Vostrikovun və digərlərinin Azərbaycanın şəhər və

kəndlərindən topladıqları nağıl və əfsanələr SMOMPK-un müxtəlif illərdəki buraxılışlarında dərc edilmişdir.

Müəlliflərin toplayıb, tərcümə və nəşr etdiyi Azərbaycan nağılları tərcümə faktı kimi dəqiqliyi, bədiiliyi ilə diqqəti cəlb edir. Əsas budur ki, tərcümə olmasına baxmayaraq, bu nağılların mətnlərində milli qat, milli ruh qorunmuş, nağılların əsas motivi, süjeti, obrazlar sistemi, nağıl strukturu, milli nağıl modeli və bədiiliyi saxlanmışdır. Bu nağıllar mövzularına görə sehrli və məişət nağıllarına aid edilə bilər. Onların toplayıb tərcümə və nəşr etdirdiyi nağılların əksəriyyəti ən qədim variantdır və tərcümə mətnlərindən aydın görünür ki, tərcümələr orijinala tam uyğundur. Bu tərcümələrdə Azərbaycan nağıl modeli, poetikası, bədii ifadə vasitələrinin orijinala uyğun variasiyaları, Azərbaycan nağıl təhkiyəsinin əsas komponentləri qorunmuşdur.

Məlumdur ki, nağılların başlanğıcı, sonluğu, obrazların xarici görünüşlərinin, geyimlərinin, yaxud sarayların, nağıllarda təsvir edilən digər nağıl məkanlarının, zaman və məkan keçidlərinin hər bir xalqın xüsusi, özünəməxsus təsvir üsulları vardır. Məsələn, “Biri vardı, biri yoxudu, Allah vardı, şəriki yoxudu”, yaxud sovet dövründə bu başlanğıcın son hissəsi – “Allah varıdı, şəriki yoxudu” ixtisar edilərək “biri vardı, biri yoxudu, qədim əyyamda bir zülümkar padşah vardı”, yaxud “biri varımış, biri yoxumuş, bir padşah varımış” kimi nağıl başlanğıcları, “göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri nağıl dinləyənlərin, biri də nağıl söyləyənin”, “onlar yedilər - içdilər, yerə keçdilər, siz də yeyin, dövrə keçin” və s. buna uyğun formatlardan - pişrovlardan istifadə edilə bilər.

Yaxud nağıl təşbehlərindən “təpələrdən yel kimi, dərələrdən sel kimi”, “az getdi, üz gətirdi, dərə təpə düz getdi” və s. qəbildən sintaktik formatlar, “aya deyir, sən çıxma, mən çıxım, günə deyir, sən çıxma, mən çıxım”, “yemə, içmə, xəttü-xalına, gül camalına tamaşa elə” qəbildən təşbihlər-epitetlər silsiləsi nağıllara xüsusi üslubi çalar verir.¹

Bu cür ənənəvi təşbehlər-epitetlər xalq yaradıcılığında, xüsusən nağıl və dastan janrlarında daima təkrar olunan, bir nağılçının, yaxud dastançının dilindən o birilərinə ötürülən sabitləşmiş epitetlərdir. Məsələn, A.Zaxarov “Tələdən qaça bilməzsən” (“От судьбы не уйдешь”) nağılında bu cür “nağıl bənzətmə formulirovkasını” olduqca müvəffəqiyyətlə, orijinalı təhrif etmədən belə tərcümə etmişdir: “Злая мачеха” nağılında: “У них была дочь, такая красавица, такая, что не есть, не пить, только любоваться ее красотой!”, “Когда она смеялась, смеялась, смеялась и гуры в дженнат” və s.²

¹ Azərbaycan nağılları: 5 cildə, 1c., tərtibçi M.H.Təhmasib, Bakı: Azərb. EA-nın nəşriyyatı, 1960, s. 42; 98; 189.

² SMOMPK, VI buraxılış, 2-cı şöbə, 1888, s.93.

Nağıllar üçün səciyyəvi olan epitetlərin böyük bir qrupu nağıl qəhrəmanlarının hərəkət məkanı və zamanını canlandırır. Nağıllarda zaman şərtidir və qəhrəmanın bir məkandan digər məkana getdiyi məsafəni bildirir. Məsələn, “az getdi, çox getdi, bir iynə boyu yol getdi”, “az getdi, üz getdi, dərə, tərə, düz getdi” və s. bu kimi nağıl zamanını bildirən formullardan istifadə edilir.

SMOMPK-da gedən nağıllarda arxaik zaman formulları qorunmuşdur ki, biz bunlara sonrakı nağıllarda rast gəlmirik. Məsələn, “Они бежали, может быть, час, может быть, день, может быть, год, а может быть, и целых десять лет”.¹

Son dövrdə nağıl janrında itirdiyimiz bir funksiya da, böyük maraq doğurdu ki, bunların heç biri nağıl janrının tədqiqi ilə məşğul olanların diqqətini cəlb etməmişdir. Bir sıra klassik şeir formalarının sonluğunda onu yazan müəllifin adı, nisbəsi, təxəllüsü verilir. Nağıllarımızın sonluğunda işlədilən “Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri qulaq asanların, biri də nağıl danışanın” sabitləşmiş nağıl formulu elə-belə işlədilməyibdir. Bu cümlədəki son sintaktik tərkibin – “nağıl danışanın” ifadəsinin konkret vəzifəsi nağılın kim, hansı nağılçı tərəfindən söylənildiyinin adı göstərməli idi. Bu cəhəti biz SMOMPK məcmuəsinin A.Zaxarovun tərcüməsində təqdim etdiyi iki nağılda – «Сказка о купце честном и о купце нечестном» (“Düz danışan və yalançı tacirlər”) və «Немая царевна» (“Lal şahzadə qız”)–da qorunub saxlandığını görürük. Birinci nağılda “С неба упало три яблока: одно мне, другое рассказчику, третье – дервишу Мустафе”, ikinci nağılda isə molla Mustafanın adı nağıl danışan kimi qeyd olunur.

Bundan başqa, tərcüməçi mətndə “Pərvərdigar”, “Allah”, “namaz”, “salam-əleyküm-əleyküm əs salam”, “Xudat”, “üç aşiq”, “vəzir”, “tacir”, “əttar”, “həkim”, “Kaftar-Küs”, “karvan”, “nənə”, “oğul”, “çuxa”, “papax”, “arxalıq”, “kəbin”, “plov”, “qovurma” və s. bu kimi dilimizdə işlənən onlarla sözü tərcümədə saxlamış, qarşılığını vermiş, yaxud mətndən kənar izahını qeyd etmişdir ki, bunlar həm dilimizdə XIX əsrdə işlədilən, indi isə arxaizmlərə çevrilən müəyyən sözləri qoruyur. Məsələn, dilimizin lüğət fondundan tamam çıxmış, hətta arxaizm kimi də lüğətlərdə qeyd edilməyən, rusca transkripsiyası “qilyasar” kimi verilən (sözün kökü “gil”dir – S.O.) sözə tərcüməçi belə bir izah verir: “Qilyasar”, sinyaya zemliya, rastvorenaya v vode; yeyu krasyat stenı, pol, i potolok tatarskix domov.” Bu qəbildən olan sözlər, həm də, nağıllarda milli koloriti saxlayır, bir növ nağılı bu çür dil ünsürləri vasitəsi ilə pasportlaşdırır, nağılın hansı xalqa, hansı millətə məxsus olduğu dil faktları ilə də təstiqlənmiş olur.

¹ SMOMPK, VI buraxılış, 2-cı şöbə, 1888, s.97.

Tərcüməçilər nəşr etdirdikləri əksər nağillarda milli koloriti saxlamış, nağıl obrazlara mümkün qədər dəyməmiş, milli nağıl modelini qorumuş, hətta *andların, qarğışların, duaların* milli bloklarına toxunmamışlar. Bu cəhətdən aşağıdakı and səciyyəvidir: “Поклонись! Клянусь я головою моего отца и моей матери, клянусь Аллахом и его великим пророком! Клянусь солнцем и луною! Клянусь морем и землею, огнем и водою! Клянусь востоком и западом, что я буду твоею”! Bu andlar kompleksində Azərbaycan-türk inanclarının bütün sistemi, bütün dövrləri öz əksini tapıbdır. Şamanizm dövründən tutmuş bu günümüzdə qədər inanc sistemini burada müşahidə edirik. Lakin nağılda incə bir mətləb var. Azərbaycanlı psixologiyası üçün çox maraqlı bir məqam. Yuxarıdakı andlar sistemində ən müqəddəs andlar əksini tapmasına baxmayaraq, nağılın qəhrəmanı tamamilə başqa bir şeyə and içməyi tələb edir: “— Нет, моя прелесть, поклянись, ты лучше молоком твоей матери!”. Və qız anasının südünə and içəndən sonra Şah İsmayıl onun andını qəbul edir. Məlum olur ki, azərbaycanlı üçün ana südü hər bir şeydən müqəddəsdir, qutsaldır.

Şirvan-Şamaxı folklor regionundan 1888-ci ildə ən çox material topla-yıb, rusçaya tərcümə edərək SMOMPK-da nəşr etdirən müəlliflərdən biri də Göyçay ikisinifli əsas məktəbin müəllimi A.Kalaşev olmuşdur. Onun Şamaxıdan topladığı və “Tatar nağılları” başlığı altında nəşr etdirdiyi “Ovçu Pirim”, “Oxayı!”, “Ağıllı şah”, “Abut”, “Şeydulla”, təəssüf ki erməni nağılları adı altında nəşr etdirdiyi, amma Azərbaycan nağılları olan “Şah İsmayıl”, “Əlixan”, “Novruz”, “Çiç Əli” – “Qırov Əli” («Чигали»), “Sövdəgar Əhməd”, “Saxkka Yusif”, “Məlikməmməd”, “Qulu xan” nağılları təqdimat və tərcümə prinsipinə görə maraqlı mətnlərdir.¹

A.Kalaşev bir ziyalı kimi Azərbaycan folklor mətnləri ilə erməni folklor mətnlərini bir-birindən fərqləndirməyi, ayırmağı bacaran və Azərbaycan folkloruna bələd olan təcrübəli toplayıcı-tərcüməçi ziyalılardandır. Bizə elə gəlir ki, erməni nağılları adı altında təqdim etdiyi Azərbaycan nağıllarının da kimə, hansı xalqa mənsub olduğunu bilməmiş deyildir. Məndə iştirak edən nağıl qəhrəmanları, burada işlədilən azərbaycanca sözlər və tərcüməçinin bu sözlərə “tatarca mənası belədir” şərhini verməsi də bunu sübut edir. Bizə elə gəlir ki, A.Kalaşev bu nağılları sadəcə erməni söyləyicisinin dilindən, ağızından qələmə aldığından səhvən “Erməni nağılları” başlığını seçibdir. A.Kalaşev bilməmiş deyildi ki, bu nağıllarda iştirak edən Şah İsmayıl, Aslan paşa, Qırat, Gülzar, Neymət bəy, Lələ, Pərişan, bayatı, dev, Ərəbzəngi, arşın, Allah, Hacı Osan (Həsən), Sambur tulası və s. obrazların, işlədilən sözlərin heç birinin erməni dilinə və erməni nağılına aid deyildir.

¹ SMOMPK, VII buraxılış, 2-ci şöbə, Tiflis, 1889, s.141-231.

Azərbaycan nağıllarının toplanılması, tərcüməsi və SMOMPK-da nəşri olduqca geniş bir problemdir və bu problemə ayrıca tədqiqat həsr etməyi də vacib məsələlərdən hesab edirik.

İkinci fəslin “*SMOMPK məcmuəsində nəşr edilən, Şamaxı şəhərindən yazıya alınan “Şahsevənli Hacının iti” mətni nağıldır mı?*” dördüncü bölümündə nağılların sırasında təqdim edilən maraqlı bir mətnin filoloji şərhini öz əksini tapmışdır. Şamaxılı müəllim A.Zaxarovun 1888-ci ildə SMOMPK məcmuəsinin 6-cı buraxılışında təqdim etdiyi və onuncu nağıl kimi sıralanan, “Zaqafqaziya tatarlarının xalq nağılları” ümumi başlığı altında verilən mətn “Şahsevənli Hacının iti” («*Пес Шахсеванского Гаджи*») adlanır.¹ Doğrudanmı bu nağıldır?!

Əvvəla, bu tərcümənin mətni əvvəlki nağılların mətnindən dəfələrlə kiçikdir, təxminən səhifə yarımliq bir əhvalatı əhatə edir. Heç bir nağıl modelinə uyğun gəlmir. Mətnin başlanğıcı, sonluğu, süjeti nağıl formatından uzaqdır, az-çox rəvayətə və ya adı məişət əhvalatına oxşarı vardır.

Maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, toplayıcı-tərcüməçinin yeganə olaraq bu sonuncu mətnin başlığından sonra mötərizədə belə bir qeydi var: («*Перевод с татарского*»). Buradan belə bir sual çıxır: “Məgər, əvvəlki nağıl mətnləri başqa dildənmi tərcümə edilibdir, yaxud təkcə bu mətn tərcümədir?”

A.Zaxarovun təqdim etdiyi “Şahsevənli Hacının iti” tərcümə-mətni XIX əsrin böyük Azərbaycan şairi S.Ə.Şirvaninin hamıya yaxşı məlum olan, məşhur “Köpəyə ehsan” satira-mənzuməsi ilə tamamilə eynidir və bizə elə gəlir ki, A.Zaxarov S.Ə.Şirvaninin bu mənzuməsini alaraq nəsr formasında rusca dəqiq tərcümə etmişdir.

Tədqiqatda geniş şəkildə əldə etdiyimiz faktlardan məlum olur ki, S.Ə.Şirvani ilə A.Zaxarov bir-birlərini yaxından tanıyıblar və A.Zaxarovun şairin şəxsiyyətinə, savadına, mütərəqqi üsullu müəllimliyinə hörməti olmuş, onun yaradıcılığına da yaxından bələd imiş. Elə buna görə də, onun məşhur satirasını nədənsə müəllifin adını çəkmədən nəslə ruscaya çevirib SMOMPK-da nəşr etdirmişdir.

Bir maraqlı cəhət də, odur ki, bu fakt indiyə qədər, nə S.Ə.Şirvani yaradıcılığı ilə məşğul olanların, nə də folklorçuların diqqətini cəlb etməmişdir.²

Məlumdur ki, Seyid Əzim Şirvaninin bədii irsində təmsillər, mənzum hekayələr mühüm yer tutur və bunlar fars-ərəb dillərində olan klassikadan tərcümə və iqtibaslardır. F. Qasımzadə adbaad göstərir ki, yüzdən artıq bu əsərlər Sədidən, Girmanidən, “Kəlilə və Dimnə”dən, “Sirlər xəzinəsi”ndən,

¹ SMOMPK, VII buraxılış, 2-ci şöbə, Tiflis, 1889, s.155-156.

² Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1966, s.521-522; Bağırov Ə. Seyid Əzimin ruhanilik və mövhumat əleyhinə satiraları // Azərbaycan, 1959, №1, s.209-210.

Cəlaləddin Rumidən, xalq nağıllarından, Molla Nəsrəddin lətifələrindən istifadə edilərək yazılmışdır. Bu sırada olan bir sıra mənzumə və satiralarla yanaşı, “Köpəyə ehsan” satirasının adı çəkilmir.¹

S.Ə.Şirvaninin “Köpəyə ehsan” satirasının mövzusu şairin təxəyyülünün məhsuludurmu, yoxsa bu əsər də digər təmsil və mənzumələr kimi alınmadır, iqtibasdır? Belədirsə hansı mənbəyəndir sualına cavab axtaran ilk ədəbiyyatşünas-şərqşünaslardan Əliəjdər Səidzadə, sonra isə Kamran Məmmədov olmuşdur. Lakin biz müəyyənləşdirdik ki, mərhum Əliəjdər Səidzadənin təqdim etdiyi “Pir qəbrində it basdırılıbmış” mətni² olduğu kimi SMOMPK məcmuəsinin 1889-cu ildə A.Kalaşevin 1888-ci ildə Şamaxıdan topladığı “İki müqəddəs tatar pironun yaranması tarixindən” («История возникновения двух татарских святынь») ümumi başlığı altında dərc olunmuş və «Могила «Пира» əldə etdiyi məqaləsinin tərcüməsidir, lakin müəllif mənbə göstərməmişdir.³

“İtin dəfn edilməsi” süjeti Şərq və Qərb folklorunda müştərək süjet kimi yayılmış folklor hadisəsidir. Tədqiqatımızda bütün bunları tutuşduraraq, ümumiləşdirərək belə qənaətə gəldik ki, bunların hansı ilə Seyid Əzimin tanış olmasını ancaq güman etmək olar. Lakin bir şey məlum oldu ki, bu satiranın süjeti nağıl süjeti deyildir və lətifə formasında yayılıbdır. Bir cəhət də maraqlıdır ki, bu süjet şairə qədər müxtəlif xalqlar arasında, həmçinin bizim folklorumuzda lətifə şəklində mövcud olmuşdur. Həmçinin ərəb və fars dilli xalqların,⁴ latış, fransız, italyan xalq lətifələrində buna bənzər süjetdə əhvalatlar vardır. Məsələn, XIV-XV əsr italyan yazıçısı Poco Braççolininin (1380-1459) “Faseti” adlanan ailə-məişət lətifələri məcmuəsində “İti dəfn edən keşiş” hekayəti var.⁵

Amma o da maraqlıdır ki, Seyid Əzimin “Köpəyə ehsan” satirasının italyan Poco Braççolininin “İti dəfn edən keşiş” hekayətinin arasında süjet oxşarlığından başqa, təsvir detalları arasında da qərribə uyurluq var. O da məlum oldu ki, satiranın yazılma vaxtı Şamaxıda belə bir hadisə olmuş, hətta bununla bağlı məhkəmə materialları da mövcuddur. Belə ki, Seyid Əzim Nəcəfdə, Qumda, Bağdadda olan ali dini mərkəzlərdə mükəmməl dini-fəlsəfi təhsil almışdı və Şərq ədəbiyyatını da mükəmməl bilirdi, yuxarıda qeyd edildiyi kimi onun mənzumələrinin əksəriyyəti tərcümə və iqtibaslardan ibarətdir. Bizcə, “Köpəyə ehsan” şeirinin mövzusu xalq yaradıcılığından alınmış, Şamaxıda baş

¹ Qasımzadə Q. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi 3 cildə, 2-ci cild., s.310-311.

² Səidzadə Ə. “Pir qəbrində it basdırılıbmış”. “Azərbaycan müəllimi” qəz., 1964, 2 fevral, №30.

³ SMOMPK, VII buraxılış, 2-ci şöbə, 1889, s.139-140.

⁴ Персидские анекдоты. Москва: Наука, 1963, с. 49.

⁵ Хрестоматия по западноевропейской литературе. Москва, 1938, с. 61; *Qeyd*: “İtin dəfn edilməsi” şərikli, müştərək dünya folkloru süjetləri barədə bu məlumatlar Kamran Məmmədovun “XIX əsr Azərbaycan şeirində satira” kitabından (Bakı: Elm, 1975, s. 191-196) iqtibas edilmişdir.

verən bu “Pir” əhvalatı “Köpəyə ehsan” satirasının yazılmasına, məlum oxşar süjetin nəzmlə ifadəsinə stimül, təkan olmuşdur.

Seyid Əzimin satirası belə adlanır: “Hacı və Molla əhvalatı” başlığından sonra mötərizədə (“Köpəyə ehsan”) yazılmışdır və sonralar əsil başlıq ixtisar edilmiş, satira “Köpəyə ehsan” adı ilə tanınmışdır.

O ki, qaldı A.Zaxarovun tərcümə mətni ilə S. Əzimin satirasının mətnini tutuşduranda əksər detallar uyğun gəlir. “Şahsevən” toponimikası - məkan adı “İtin dəfni” süjetlərində yeganə olaraq Seyid Əzimin şeirindən keçir. Bu, tarixi toponimikadır. Yer-kənd adı kimi Şirvanda, Qarabağda indi də mövcuddur. “Şahsevəni” aşıq havası da var. A.Zaxarovun «Пес Шахсеванского Гаджи» tərcüməsi isə belə başlayır: «Жил в Шахсеване богатый Гаджи».¹

“İtin dəfni” süjetlərinin heç birində “kəfənləmə” və “ehsan vermək” məsələsi yoxdur. Bu detallar ancaq Seyid Əzimin satirasındadır və elə buna görə də şeirin digər adı da “Köpəyə ehsan”dır. Bütün bunlar tərcümədə veriləndir. Hətta tərcüməçi şeirdə olan “at köməyi”, “əzqəza”, “əzədar”, “qüsl”, “kəfən”, “izzət” obrazlarına uyğun olaraq bunların məişət-adət şifrələrini açmış, Hacınin vəziyyətini, psixolojisini daha dərinlən əsaslandırmış, əzadərliqda olan “üçü”, “yeddini”, ehsanın kimlərə düşdüyünü, hansı sosial təbəqəyə verilməsi detallarına qədər dəqiqliklə vermişdir. Hətta, faciəvi məqamlarda “başə kül ələmək, yaxa cırmaq, başə döymək” kimi adəti belə təsvirə gətirmiş, tərcümənin bədiilik funksiyasını dərinləşdirmişdir.

Burada gətirə bilmədiyimiz xeyli təkzibedilməz tekstoloji faktlarla göstərir ki, Şamaxı şəhər məktəbinin müəllim köməkçisi A. Zaxarovun 1886-cı ildə təqdim etdiyi bu mətn nağıl deyil, böyük Azərbaycan şairi S.Ə.Şirvaninin “Köpəyə ehsan” satirasının nəslrlə rus dilinə ilk tərcümə və nəşr faktıdır və ədəbi nümunə kimi olduqca qiymətlidir!..

Dissertasiyanın II fəslinin sonuncu bölümünü məcmuədə dərc edilmiş “Salyandan toplanmış inanclar – sınımalar” mövzusu təşkil edir. Bunları SMOMPK-un ən fəal müəlliflərindən olan N.Kalaşev toplamışdır. Onun materialının yaxşı cəhətlərindən biri budur ki, o topladığı etnoqrafik məlumatların bətnində folkloristik materialları da təqdim edir. Bunlardan biri də onun “suyeveriyə” adlandırdığı inanclar və sınımalardır. Lakin səhv ondadır ki, müəllif folkloristikada mühüm janrlardan biri olan inancları “suyeveriyə” – xurafat adlandırmışdır. İnanclar bir folklor janrı olsa da, onun bir tərəfi gedib inam və etiqaqlara söykənir. Bəlkə də, elə bu cəhətinə görə N.Kalaşev özü də bilmədən təhtəl-şüür inancı “suyeveriya” kimi verərək dini-xurafatla bağlayıbdır.

Amma yaxşı cəhət budur ki, müəllif salyanlılar arasında yayılmış inanc-lardan misallar gətirmiş, bununla da xalq arasında bu gün də yaşayan bir sıra

¹ SMOMPK, VI buraxılış, 2-ci şöbə, s.155.

inancların tarixən mövcud olan nümunələrinin tarixiliyini qorumuşdur. N.Kalaşev bu folklor janrının ilk toplayıcısı və rus dilinə ilk tərcüməçisi funksiyasının da daşıyıcısı olmuşdur. Bunlardan bəzi nümunələrə diqqət yetirək:

1. "Əgər səhər tezdən qarşına molla çıxıbsa, işin düz gətirməyəcək.

2. Əgər səhər erkən səfərə çıxan adam çöldə dovşan görərsə, həmin gün onun işi düz gətirməz; əgər tülkü görərsə, onda onun işi tam qaydasında olar.

3. Səfər edərkən təsadüfən qoyun sürüsünün arasından keçməli olsan, işin xeyirli olmaz, əgər mal-qara naxırı arasından keçsən, işlərin xeyrə calanar.

4. Əgər bir iş dalınca gedərkən yolunun üstünə çıxan ilanı öldürüb, sonra onu ikiyə bölüb yarısını yolun bir tərəfinə, o biri yarısını yolun başqa tərəfinə atsan, səfəridən xeyir görərsən.

5. İşlərinin düz gətirməsini istəyirsənsə evdən çıxanda, tutaq ki, əvvəl bir az üzü cənuba doğru get, sonra dön sənə lazım olan tərəfə yollan."¹

N.Kalaşev topladığı inancları ruscaya, bizcə, yaxşı tərcümə etmişdir və ilk təcrübə kimi maraqlı doğurur. İnam və etiqad təbiətinə görə inancların tərcümə prinsipinin müəyyən detalları üzərində də dayanmağı vacib sayırıq. İnancların sintaktik, morfoloji quruluşu tərcüməçi üçün mühüm cəhətlərdən biridir. İnanclar əksər vaxtlar "əgər" sözü ilə başlayır. Bu, bir növ, bayatılardakı "əzizinəm" sözünün poetik-sintaktik modelinin oxşarıdır. Mətni izah edir, yönəldir. Bizə elə gəlir ki, inancların bir sınağa dövrü də mövcuddur. İnanclar əksər vaxtlarda "əgər" izahedici, yönəldici, qəti təsdiqləyici sözlə başlayırsa, "sınağa" mərhələsində, "deyərlər" sözü ilə başlayır. Əlbəttə, tərcümə prosesində "əgər - если", "deyərlər - говорят" kimi tərcümə edilir və poetik strukturda çox incə sezilən bir ünsür kimi müşahidə edilir. Əslində bu inancların poetik strukturunda şərtidir, lakin məzmunu təsiri şübhəsizdir. Məsələn, "Əgər yerə bıçaq düşərsə evə kişi qonağı gələcək". "Если упадет нож на пол - жди в гости мужчину." Bu qəti bir inancdır və dəfələrlə sınaqdan keçirilibdir. "Əgər qaranquşlar aşağıdan uçarlarsa, yağış yağacaq". - "Если ласточки летают низко, быть дождю". Burada «если» sözünü «говорят» kimi təqdim etsən məzmununda, mənada incə dəyişiklik yaranar və inanc şübhə altına alınar. "Deyəllər, pis yuxunu suya danışarlar" - "Говорят, плохой сон рассказывают воде". Burada hələ inanc zəifdir, söyləyici həmsöhbətini inandırmaq üçün, elə bil, başqasını şahid gətirir, "deyəllər" ifadəsi ilə fikrinin doğruluğuna təsdiqləyici fon yaradır. Yəni, bunu təkcə mən demirəm, hamı deyir, məndən başqaları da bu qənaətdədir və ya mənə qədər deyiblər, mən də təsdiq edirəm, təkrar edirəm. Bütün bu incəliklər tərcüməçi tərəfindən nəzərə alınanda, tərcüməçi mətnə bu dərəcədə yaxınlaşanda arxaik təsəvvürlərin və dünyagörüşün ifadə etdiyi inanc-sınamanı da dəqiqliyi ilə tərcümə edə bilər.

¹ СМОРПК, V buraxılış, 1-ci şöbə, Tiflis, 1886-cı il, s.129-130.

Azərbaycan xalqına məxsus inancları ilk dəfə toplayıb, rusçaya tərcümə edən N.Kalaşev bu prinsiplərə əsasən əməl etmiş, sınamanın strukturuna məxsus poetik modeli tərcümədə nisbətən qoruya bilmişdir.

Tərcümə mətninə diqqət yetirək:

1. «Если рано утром встретится мулла, то этот день будет неудачным.

2. Если утром рано кто-либо, выезжая, встретит зайца, то день этот для него будет неудачным; если же встретит лису, то будет удачным.

3. Проехать посреди встретившегося стада баранов – предвещает неудачу, проехать же посреди стада рогатого скота предвещает удачу.

4. Если встретите змею и, убив ее, разделите пополам, затем одну половину бросите на одну сторону дороги, другую – в противоположную сторону, то это будет очень хорошо и день этот предвещает удачу.

5. Чтобы день был удачным, утром, выходя из дому, должно пройти сперва хотя немного лицом к югу, хотя бы нужно было идти совсем в другую сторону, а затем направиться в ту сторону, куда нужно было»¹.

Bu inanclardakı 2-ci, 3-cü, 4-cü mətnlər arxaik inanclardır. Sonrakı toplayıcıların bu mətnlərdən xəbərləri yoxdur və bu qəbildən inanclar xalqın əski dini etiqladları ilə bağlı xüsusi izah tələb edir.

Xüsüsən, astral təsəvvürlərlə və əsatiri görüşlərlə bağlı mətnlərin tərcüməsində bu cür izah və qeydlərə oxucunun böyük ehtiyacı olur. Günəş və ay kultu, od, su, torpaq, hava kultu, zoomorfik kult, Zərdüştiliklə, İslamla bağlı dini inancların tərcüməsində diqqətli olmaq və elmi izaha, şərhə yer vermək vacib şərtlərdəndir . Çünki, inanclar-sınamalar, hər şeydən əvvəl, xalqın düşüncə tərzini, həyata baxış və münasibətini, etnik və etnoqrafik görüşlərini, adət-ənənəsini, mərasimlərini, sistemli tərzdə izləmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Dissertasiyanın III fəslı “**Xalqın poetik yaradıcılığı – folklorun kiçik janrları SMOMPK-da (toplanması, tərcüməsi və nəşri problemləri)**” adlanır. Fəslin birinci bölməsində “*Folklorun kiçik janrları barəsində ümumi məlumat*” verilir. Burada nəğmələr, mahnılar, bayatılar, vəsfi-hallar, laylalar, oxşamalar, ağılar, yanılmaclar, tapmacalar, sayaçılar, holavarlar, uşaq nəğmələri və s. tədqiqatə cəlb olunur.

Bu bölmənin birinci yarımbölməsində SMOMPK-da əksini tapan “*Atalar sözü və məsəllər*” araşdırılır. Azərbaycan atalar sözləri və məsəllərin toplanılması və yazıya alınmasının tarixi kökləri qədimlərə gedib çıxır. Lakin bu sahədə ilk dəfə sistemli, elmi prinsiplərə uyğun toplama işi SMOMPK məcmuəsi tərəfindən görülmüşdür. Əsasən azərbaycanlılardan və qeyri

¹ SMOMPK, V buraxılış, 1-ci şöbə, Tiflis, 1886, s. 129 -130.

millətlərdən də olan bir sıra kənd müəllimləri və şəhər ziyalıları, maarif işçiləri, yuxarı sinif şagirdləri tərəfindən toplanmış atalar sözləri və məsəllər bu məcmuənin 1881-ci il I, 1882-ci il II, 1894-cü il XVIII və XIX, 1899-cu il XXIV nömrələrində dərc edilmişdir.

Toplunun 1881-ci il 1-ci buraxılışının 2-ci bölməsində nəşr olunan S.P.Zelinskinin “Tatar atalar sözləri, məsələləri, tapmaca və qadın adları” çox maraqlı, folklor mədəniyyətimiz üçün qiymətli məqaləsi ilə bu işin ilkin əsası qoyulmuş, Azərbaycan folklor-mədəniyyət layının XIX əsrdə əks olunmasında böyük və əvəzsiz, əhəmiyyətli bir proses başlamışdır. S.P.Zelinski məqaləni¹ mövzusunda görə üç hissəyə bölmüşdür. Məqalənin “Пословицы и поговорки” (“Atalar sözü və məsəlləri”) adlandırılan birinci hissəsində İrəvan qəzasından 150 Azərbaycan atalar sözü və məsəlləri toplamış, onları orijinalda ərəb qrafikasında vermişdir. Atalar sözü və məsəlləri rus dilinə sərbəst, çox vaxt isə sətri – dəqiq tərcümə edilərək rəqəmlərlə sıralanmış, əvvəl rusca tərcüməsi, qarşısında isə azərbaycancası dərc olunmuşdur.

Toplayıcı atalar sözlərini sıralasa da, onları nə əlifba sırası ilə, nə də mövzuya görə tərtib etməmişdir. Lakin müəyyən hallarda məzmunca eyni tipli mətnləri ardıcıl, yaxud bir-birinə yaxın verməyə cəhd göstərmişdir. Məsələn, 52-ci: “İlan ilə vurmuş ipdən də qorxar”, 53-cü: “İlan vurmuş yatmaz”, 54-cü: “İlan hər yerə əyri gedər, amma öz yuvasına düz” və s. atalar sözü və məsəllər bu qəbildəndir.

Toplayıcı-tərcüməçi mətndə arxaizmləri saxlamış, lazım bildiyi hallarda şərh vermişdir. Məsələn, 6-cı: “Hiç kəs öz ayrannə turş diməz. Tərcüməsi: «Никто своего айрана кислымь не назоветь». Göründüyü kimi, S.P.Zelinski “ayran” sözünü tərcümə mətnində saxlayıb, amma ona şərh veribdir: «Айранъ – пахтанье, остающееся после сбивания масла, употребляемое татарами как прохладительное питье.» Onun atalar sözlərinə verdiyi izahlar göstərir ki, folklor mətnlərinin tərcüməsində belə üsul səmərəlidir. Həmçinin tərcümə prosesində orijinal mətndəki bir sıra titullar, əşya adı bildirən milli termin və anlayışların ya paralel şəkildə, yaxud da, əvəzlənmə üsulu ilə rusca qarşılığı verilir. Bəzən də bir sözün mənası ona adekvat olan müxtəlif sözlə əvəzlənir. Məsələn: “Bəy verən atın dişinə baxmazlar”; “Dərə xəlvət, tülkü bəy” atalar sözündə işlənən “bəy” sözü buna bariz misaldır. Tərcüməçi bir yerdə “bəy” titulluna adekvat kimi “knyaz”, digər yerdə isə “barin” anlayışlarını adekvat anlayış kimi vermiş, elə mətn də var ki, “bəy” sözünü “бек” transkripsiyasında saxlamışdır.

Orijinaldakı terminoloji anlayışları tərcümədə saxlamaq həm tərcümə mətninə müəyyən bir kolorit verir, həm də etnoqrafik mənə daşıyıcısına

¹ SMOMPK, 1881, 1-ci buraxılış, 2-ci şöbə, s.43-62.

çevrilir, bir mədəniyyətdən digər mədəniyyətə informasiya aparır. Məsələn, алва «сладкое кушанья из меда и муки». Bu şərhlərin hamısı mətndən-kənar, ulduzla fərqləndirilərək çıxarışda verilibdir və ayrı-ayrı sözlərin izahıdır. Bir də var mətndaxili şərhlər ki, müəllif-toplayıcı atalar sözü və məsəllərin tərcüməsinə əlavə olaraq məzmunu, mənanı daha da dəqiqləşdirmək üçün şərh vermək ehtiyacı duyur. Məsələn: 18-ci: "Dəvədən böyük fil var – Есть и больше верблюда (животное) – слон. (Не думай, что ты один велик!)"

S.P.Zelinskidən sonra Azərbaycan atalar sözü və məsəllərini toplayıb azərbaycanca və rusca nəşr etdirən A.Kalaşev olmuşdur. O «Татарские тексты. Песни, загадки, пословицы записаны А.Калашевымъ и А.Иоакимовымъ» adlı məqaləsində Azərbaycan mətnlərinin Nuxa dialektinə uyğun tərz, ləfzi transkripsiyaları imkanları dərəcəsinə qorumağa cəhd etmişdir. "Xənçəl" (xəncər), "türməy" (düzmək), "eşşəq" (eşşək), "karğa" (qarğa), "poğazınnan" (boğazından) qəbildən olan sözlərdəki fonetik əvəzlənmələr, səs dəyişmələri, dialektlər mətnlərdə Nuxa camaatının deyim-danışıq tərzini nisbətən qoruya bilmişdir.

Məcmuənin 1899-cu il buraxılışında N.D.Kalaşev tərəfindən Molla Əhməd Babazadənin, Mahmud bəy Mahmudbəyovun, Soltan Məcid Qəniyevin, Səməd bəy Hacıbəyovun yaxından köməkliyi ilə Şamaxı qəzasından topladığı iki minə yaxın Azərbaycan atalar sözü və məsəlləri ilk dəfə elmi prinsiplə mövzulara görə təsnif edilərək rus transkripsiyasında orijinalı və rusca tərcüməsi ilə dərc edilmişdir.¹

S.P.Zelinskidən və A.Kalaşevdən sonra folklorşünaslığımız tarixində ilk dəfə idi ki, azərbaycanlı toplayıcı Mahmud bəy Mahmudbəyov 481 atalar sözü və məsəlləri toplayaraq ruscası ilə yanaşı, SMOMPK məcmuəsinin 1894-cü il 19-cu buraxılışının 2-ci bölməsində nəşr etdirmişdi. Toplayıcı-mütərcimin bu materialları haradan və kimdən topladığı qeyd olunmasa da, bir sıra mətnlərin mövzu və məzmunundan, onlara verilən izah və şərhərdən, mətnlərdəki ləhcə və dialekt sözlərdən, aydın olur ki, buradakı atalar sözü və məsəllər Şirvan-Şamaxı folklor regionundan toplanmışdır. Materiallar mövzular üzrə ayrılıb xüsusi başlıqlar altında tərtib edilməsə də, müəllif müəyyən mövzu və mətndə iştirak edən folklor obrazlarına görə mətnləri ardıcıl düzməyə cəhd etmişdir. M.Mahmudbəyovun mətnlərində azərbaycanlıya məxsus əxlaqı, mənəviyyəti, davranışı, ictimai-sosial münasibətləri, məişəti, dolanışıq tərzini, milli psixologiyasını, milli düşüncəni özündə ehtiva edən atalar sözü və məsəllər təqdim edilmişdir. Həmçinin toplayıcı özündən əvvəl toplanmış eyni və oxşar mətnləri fərqli bir şəkildə, ruscaya çevirmiş, bir tərcüməçi kimi öz müəlliflik hüququnu və müstəqilliyini saxlamışdır. Məsələn, M. Mahmudbəyovun 3-cü

¹ Kalaşev N. D. Şamaxı tatarlarının atalar sözləri // SMOMPK, XXIV buraxılış, 3-cü şöbə, Tiflis, Qafqaz Vətəndaşlıq aktları Baş İdarəsi dəftərxanasının mətbəəsi, 1899, s. 1 – 211.

“İt qursağı yağ götürməz” mətninin ruscası belədir: “Собачья кишка масла не принимаеть”. S.P.Zelinskinin tərcüməsində bu mətn belə səslənir: “Собачий желудокъ не принимаеть жиру”.

Azərbaycan atalar sözlərinin digər toplayıcılarından biri də İrəvan müəllimlər gimnaziyasının müəllimi V.İ.Devitski olmuşdur. Maraqlı cəhətlərdən biri budur ki, V.İ.Devitskinin 187 mətndən ibarət olan “Tatar atalar sözü” materialı heç bir mənbədə xatırlanmır. Ümumiyyətlə V.İ.Devitski İrəvan, Naxçıvan və Qars vilayətlərini dərinlən öyrənən etnoqraf – tədqiqatçıdır və onun bizim üçün ən əhəmiyyətli məqaləsi SMOMPK-un 1904-cü il 34-cü buraxılışının 3-cü şöbəsində dərc etdirdiyi “Qars vilayətində toplanmış yunan, türk, tatar və erməni atalar sözləri” – «Пословицы греческия, турецкия, татарския и армянския, собранныя въ Каресской обл.» məqaləsidir. Bütün mətnlərin rusca tərcüməsi verilibdir, orijinalları dərc edilməyibdir. Burada 54 yunan, 7 türk, 187 tatar (Azərbaycan), 252 erməni atalar sözləri verilibdir.

Maraqlı budur ki, yunan və erməni atalar sözlərinin əksəriyyəti ya tamamilə Azərbaycan atalar sözüdür, ya da onlardan alınmış variantlardan ibarətdir. Belə ki, ermənilərin adından verilən 252 atalar sözündən 101 mətn tamamilə Azərbaycan mətnləridir, 77 mətn isə bizim atalar sözlərinin variantlarından ibarətdir.

SMOMPK-un müxtəlif buraxılışlarında orijinalda və rus dilinə tərcümədə verilən 2869 Azərbaycan atalar sözləri və məsəllərin P.Zelinskinin, A.Kaləşevin, N.D.Kaləşevin, M.Mahmudbəyovun, V.Devitskinin materialları bu janrın XIX əsrdə ilk toplama və tərcümə nümunələri kimi Azərbaycan folklorşünaslığı tarixində mühüm yer tutur.

Tədqiqatımızda topluda əksini tapan 2864 atalar sözü və məsəllərini əhatə etməyə çalışmış, nəzəri təhlilini verməyə, tərcüməsi prinsiplərinə nəzər yetirməyə, xalq təfəkkürünün bu layında mövcud olan milli-kulturoloji tipi üzə çıxarmağa cəhd etmişik.

Növbəti yarımbölmə “SMOMPK-da nəşr olunmuş “Bayatı” lirik folklor janrı”-ni əhatə edir. XIX əsrdə elmi prinsiplərlə toplanma qaydalarına uyğun olaraq folklorun, o cümlədən bayatıların toplanılması, rus dilinə tərcüməsi və nəşri ilk dəfə SMOMPK məcmuəsində baş tutmuşdur. Bayatıların ilk toplayıcısı və rus dilinə tərcüməçisi A.Kaləşev olmuşdur. Onun XIX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanın Nuxa şəhərindən, Cəbrayılın Xatunbulaq kəndindən, Gəncə şəhərindən, Ağcayazı kəndindən, Yuxarı Ayıblı (Əyyublu) kəndindən topladığı lirik folklor mətnləri arasında topladığı bayatıları mövzusunə görə təsnif etmiş, hamısını da aid etdiyi mövzuya uyğun olaraq mahnı, nəğmə adlandırmışdır. Məsələn, o, laylaları – «Колыбельныя песни», ağılları – «Песни по покойнику», şikəstələri isə «Песни влюбленнаго» adlandırmışdır ki, sətri tərcümə etsək “sevgililərin nəğməsi” mənasını verər.

Bayatıları “sevgililər nəğməsi” adlandırmağın özü təsirli bədii-poetik anlayışdır və bu da A.Kalaşevin istedadlı tapıntılarından biridir.

Bayatı folklorun ən geniş yayılmış janrlarındandır. Bayatıların çoxu məzmunca qəmli, kədərli və həzin olur. Qürbət sıxıntısı, ayrılıq, Vətən məhəbbəti ilə bağlı bayatılar daha çoxdur. Məsələn, A.Kalaşevin Cəbrayıl qəzasının Xatunbulaq kənd sakini İrza Miriyevdən yazıya aldığı bayatı:

Tərcüməsi:

<i>Kızıl qül həşəm oldu,</i>	<i>«Золотая роза обильною сделалась</i>
<i>Darmədim – həşəm oldu;</i>	<i>(выросла вь обилии),</i>
<i>Sənnən ayrılanın bəri,</i>	<i>Не нарвала я – обильною сделалась</i>
<i>Ağlamaq peşəm oldu.</i>	<i>(поэтому выросла вь обилии);</i>
	<i>Отъ тебя разлучения сюда (с тех поръ</i>
	<i>какъ разлучилась съ тобой),</i>
	<i>Плаkanie ремесломъ моимъ сделалось.»¹</i>

Bu bayatının tərcüməsində müəllif qafiyələnmə sistemini saxlayıb (a+a+b+a), mənanı qorumaq xatirinə mötərizədə əlavə izahedici sözlər işlətməli olub. A.Kalaşev bayatının bədiiliyini, zərifliyini, ifadə zənginliyini duyub, başa düşüb və məsələyə istedadının imkanı dərəcəsinə yanaşmağa çalışıbdır.

Bayatıların bir növü də cinas bayatılardır. Belə bayatıların qafiyələri cinas sözlər üzərində qurulur, xüsusən də aşiq yaradıcılığında geniş tətbiq edilir və cinas üzərində qoşulan şeirlər böyük ustalığ tələb etdiyindən, onu yaradanları da ustad sənətkar sayırlar. Məsələn, A.Kalaşevin Nuxa şəhər sakini Abdulla Əfəndiyevdən yazıya aldığı bayatıların arasında belə nümunə var:

Tərcüməsi:

<i>Azizim, karalıptı;</i>	<i>«Другъ мой, почернело;</i>
<i>Yağıptı – karalıptı;</i>	<i>Пошелъ (дождь или снегъ) почернело;</i>
<i>Pacadan bir daş düşti –</i>	<i>Изъ турбы одинъ камень упаль:</i>
<i>Ocağım karalıptı.</i>	<i>Каминь мой почернело (огонь мой потухъ)»²</i>

Bu bayatıda “qaralıbdı” omonim sözlərdən istifadə etməklə qeyri-adi obrazlılığa, bədiiliyə malik, mənalı bir lövhə yaradılıbdır. Birinci mənada “qaralıb” sözü qanın qaralması, əhvalın pozulması mənasında, ikinci misrada “qar yağmaq”, ətrafı qar almaq mənasını, dördüncü misrada “ocağın sönməsi, ocağın qaralması” (bəxtin sönməsi) mənasında işlədilmiş bir sözdən ibarət cinas qafiyə ilə çox təsirli bədii fikri ifadə edən söz lövhəsi yaradılmışdır. Tərcümə mətnində isə bu mənalardan heç biri yoxdur və «почернело» hərfi tərcümədir. Tərcüməçi isə “təcnis bayatını” qətiyyənlə olduğu kimi rusçaya çevirə bilməzdi və burada onu qınamaq günah olardı, çünki rus dilinin belə bir imkanı yoxdur ki, “təcnis” poetik modelini, formasını əks etdirdirsin. Amma

¹ SMOMPK, XVIII buraxılış, 2-ci şöbə, Tiflis, 1894, s.53-54.

² Yenə orada, s. 42.

mənanı qorumaq xatirinə tərcüməçi izahdan, şərhədən, köməkçi sözlərdən istifadə edə bilərdi.

A.Kalaşevin Azərbaycanın müxtəlif ərazisindən topladığı bayatıları təhlil edərkən görürük ki, onun topladığı bayatılardan ancaq dördü bu janra uyğun “eləmi”, “əziziyəm”, “aşiq” qəbildən bədii xitab-müraciətlə başlayır. Yerdə qalan bayatı nümunələrində bütün misralar bir-biri ilə məzmun və bədiiliklə qovuşmuşdur. Ümumiyyətlə, bizə elə gəlir ki, “mən aşiq”, “əziziyəm”, “eləmi” kimi sözləri dinləyiciyə təsir etmək üçün işlədilən bədii xitablardır, hətta heç kimin diqqətini cəlb etməyən “ay qız” müraciət-xitab sözlər müraciət olunan subyektin-şəxsin bayatını oxuyana, söyləyəyə nə qədər yaxın, doğma olduğunu bildirərək dinləyicinin diqqətini cəlb etməyə xidmət edir. Məsələn:

*Ay qız, adın Hürüdü,
Duman dağı bürüdü;
Həsrətini çəkməkdən,
Cavan canım çürüdü.*¹

Bu qəlibdə xeyli nümunə misal gətirmək mümkündür və bayatının bu cür poetik modeli, nədənsə indiyə qədər bu janrın tədqiqatçılarının diqqətini cəlb etməyibdir. Bu, çox maraqlı bir poetik qəlibdir. “Ay qız, adın Hürüdü” qəlibində olan birinci misra yerdə qalan üç misranın bütün məzmununun, qafiyə strukturunun, bədii modelinin təyinedicisi olur, özü də boş yerə deyilmir. Burada bayatının subyektini, qəhrəmanını şəxsləndirilir, onun adı çəkilir. Bayatıda bu nadir hadisələrdəndir ki, lirik qəhrəmanın adı aşkarlanır.

Məcmuədə verilmiş əksər bayatları təhlil və təşrihdən keçirmiş, onların tərcümələrinin prinsiplərini müəyyənləşdirmiş, təhrifləri aşkarlamış, mənə və məzmununu açmış və belə bir nəticəyə gəlmiş ki, SMOMPK-da toplanmış və nəşr edilmiş bayatılar Azərbaycan folklorunda mövcud olan mənzum folklor janrlarından bayatı janrının əksər və əsas növlərini əhatə etmişdir; bayatıların rusçaya tərcüməsi sətri-dəqiq tərcümədir, bəzi nöqsan və xətalara baxmayaraq əksəriyyəti rus dilinə ilk tərcümə təşəbbüsü kimi və XIX əsr tərcümə təcrübəsinə uyğun bir tərzdədir və qənaətbəxşdir.

Dissertasiyanın III fəslinin növbəti bölməsi “*Bayatı şəkilli şeirlər*” adlanır. Burada SMOMPK-da dərc olunan “Vəsf-i-hallar”, “Ağılar”, “Tapmacalar”, “Sayaçı nəğmələri”, “Uşaq folkloru: laylalar, uşaq oyunları və nəğmələri”, “Xalq mahnı və nəğmə mətnləri”, “Şikəstə xalq mahnıları” ayrı-ayrı başlıqlar altında tədqiq edilir.

1. Vəsf-i-hallar. Bayatının bir forması da el arasında məsmi-hal (vəsf-i-hal) adlanan oğlanlarla-qızlar arasında duet şəklində olan deyişmə-oxumalardır. Adından göründüyü kimi, bu bayatılarda insanın halının,

¹ SMOMPK, XVIII buraxılış, 2-ci şöbə, Tiflis, 1894, s.33.

vəziyyətinin tərənnümü, tərifı, vəsfi, öyküsü əsas olurdu. Bu mətnlər, əsasən bayram mərasimlərində gənclərin tale və arzularını bilmək üçün icra edilən “su falı” zamanı oxunan bayatılardır. Bu cür məclislərin biri A.Kalaşev tərəfindən Gəncənin Çaykəndindən yazıya alınmış və SMOMPK-un 1894-cü il 18-ci buraxılışında dərc edilmişdir. A.Kalaşevin yazdığı kimi də və tarixdən də məlumdur ki, Gəncə yaxınlığında, Göygöl səmtində, Hacıkəndlə qonşuluqda yerləşən azərbaycanlılar yaşayan bu kəndə XIX əsrin əvvəllərində İran Azərbaycanından xeyli erməni ailəsi köçürülüb məskunlaşdırılmışdı və çay yatağında yerləşdiyinə görə bu kənd ta qədimdən, dədə-baba Çaykənd adlandırılmışdır.

Bu kənddə məskunlaşdırılan ermənilərin hər il avqustun 6-da təntənə ilə keçirdikləri və “Vardavar” adlandırdıqları bir dini bayramları var, tərcümədə bu “Gül bayramı” mənasını verir. “Vardavar”ın bütün icra quruluşu, gedişatı və orada oxunan mahnılar, bayatılar azərbaycanlılardan götürülmüşdür ki, bunu toplayıcı müəllif A. Kalaşev də yazısında dönə-dönə qeyd edir. Mərasim boyu, əsasən də mərasimin başlanğıcında erməni gəncləri deyişmə şəklində, azərbaycanca “Haxışda”, “Gülüm – hey”, “Can, gülüm, can, can!” mahnıları tərzində azərbaycanca bayatılar oxuyar, fal açar, şənlik edər, qız bəyənərmişlər.

Azərbaycanlılara məxsus və azərbaycanlılardan götürülmüş bütün bu şənlik-bayram mərasimini geniş və müfəssəl təsvir edən A.Kalaşevin Gəncə quberniyasının Çaykəndindən topladığı bu folklor materialı təəssüf ki, bu günə qədər heç kəsin diqqətini cəlb etməmişdir. Burada iki mühüm fakt həm tarixi baxımdan, həm də folklorşünaslıq baxımından hamı üçün qiymətlidir. Bu fakt onu sübut edir ki, Azərbaycan ərazisində köçürmə yolu ilə məskunlaşan ermənilərin müstəqil folkloru belə olmamış, onlar bütün məişət qaydalarını, hətta dini-mərasim nəğmələrini də, azərbaycanlılardan mənimsəmişlər. Bu azmış kimi, ermənilər mərasimlərinin quruluşunu da, orada oxunan bayatıları da bizdən götürmüş, azərbaycanca ifa etmişlər.

A.Kalaşev azərbaycanca altı bayatı mətnini verəndən sonra erməni dilində oxunan 116 bayatı mətni yazıya almışdır. Bu mətnlərdə külli miqdarda Azərbaycan sözləri işlədilmiş və mətnlərin hamısı azərbaycancadan erməni dilinə tərcümələrdən ibarətdir. Həmin mətnlərdə işlədilmiş azərbaycanca sözlərdən və ruscadakı mətnin mənalarından həmin bayatıların orijinal variantını bərpa etmək mümkündür. Məsələn: 22-ci mətn:

*Bağda bülbül oleydim,
Boyu sümbül oleydim,
Evdə qızıl şamdanım,
Yarıma gül oleydim.¹*

¹ SMOMPK, XVIII buraxılış, 2-ci şöbə, Tiflis, 1894, s. 6-35.

Bu deyişmələr, bu vəsfi-hallar, bu gülüm-heylər, bu can-gülümlərin hamısı bayatıların nə qədər geniş təsvir imkanlarına, nə qədər rəngarəng mənə və məzmun çalarlarına malik olmasını dolğun bir şəkildə göstərir.

2. *Ağılar*. Ağılar bayatının ən qədim və geniş yayılmış formalarından biridir. Bizcə, “ağı” - “ağlamaq” sözləri eyni kökdəndir. Bu janr da layla kimi insanın ömür yolu ilə bağlıdır. Ana, baş, başlanğıc xalq söyləmələrindəndir. Bəlkə də ilkin formada hələ bayatı modelində olmamışdır. Amma insan dünyaya gələndə sevinmiş, sevinc ifadə edən mətn oxunmuş, insan öləndə isə qəm, kədər məzmunlu söz söylənmişdir.

A. Kalaşevin toplama materialında bədii siqləti, məzmun və mənası ilə fərqlənən xeyli ağı mətnləri toplanıb, rusçaya çevrilib orijinala birlikdə nəşr edilmişdir. Bunlardan 14 mətn Nuxadan, 6 mətn isə Cəbrayılın Xatunbulaq kəndindən toplanmışdır. Müəllif bu mətnləri rusca «Песни по покойникъ» adlandırmış və bu anlayışa əmək yazısında belə bir şərh vermişdir: «По обычаю почти всех закавказских татаръ, после смерти одного изъ членовъ семьи, ежедневно, въ течение 10 -15 дней (Müəllif burada yanlışlığa yol vermişdir. Azərbaycanlılar əzizləri üçün əvvəl 7 gün, 40 günə qədər hər cümə axşamı, 40-günün və ilin tamamında yas mərasimi keçirir və bu mərasimlərdə ağı söylənilir – S.O.), въ доме покойника собираются все родственницы, соседки или просто знакомыя и плачутъ по умершемъ. Приведенныя песни поются, обыкновенно, только одною изъ присутствующихъ женщинъ, все же остальные ей акомпанируютъ громкими рыданиями и причитаниями».¹

Tərcüməsi:

Dağlarda qar səsi var,

«Въ горахъ снежный слухъ есть

Yağıptı – qırvəsi var.

(пошелъ снегъ),

(“Qırvə” dialekt sözdür – S.O.)

Пошелъ (снегъ) – холодъ есть.

Burda bir cavan ölüptü –

Здесь одинъ юноша умеръ –

Ellərinən yası var.

Съ народами оплакивания у него есть

(оплакивается народомъ).»²

Göründüyü kimi, bu bayatıda ağır bir kədər, hüzn, yanğı var və ağının mövzusunu təşkil edən, müəyyənləşdirən, janrın təyinedici funksiyasını üzərinə götürən mahiyyət də buradadır. Biz, əlbəttə, bura mövzu və məzmununa görə, amma statik bayatı formasında yaranan bayatı-laylaları, bayatı-tapmacaları, bayatı-sayaçıları, ümumiyyətlə digər bayatı qafiyələnmə sistemini qəbul etmiş yeddi heca qəlibində yaranan dörtlükləri bir sistemli poetik formulları da əlavə edərdik. Çünki bu poetik formulları ehtiva edən dörtlüklər deyilmə-oxunma məqamından, məqsədindən asılı olaraq çox asanlıqla bir-birinə keçid ala bilirlər. Məsələn, tez-tez müşahidə olunan hallardan biri də budur ki, yas

¹ SMOMPK, XVIII buraxılış, 2-ci şöbə, Tiflis, 1894, s. 39.

² Yenə orada, s. 39.

mərasimlərində analar itirdikləri və əbədi “yuxuya”, “ölüm yuxusuna” dalan cavan övladlarını çox məqamlarda layla deyərək oxşayıb ağlarlar:

*“Mən səni el bilirdim,
Başında tel bilirdim,
Uca dağlar başında –
Kurumaz qöl bilirdim.”*

A.Kalaşevin təqdim etdiyi ağı mətnləri, bu janrın ən bariz nümunələri ilk dəfə XIX əsrdə A.Kalaşev tərəfindən toplanaraq, rus dilinə tərcümə edilərək, orijinala birgə SMOMPK-da dərc edilmiş və özünün təbiiliyi, poetikliyi, aforizmlər səviyyəsində məna dərinliyi ilə fərqlənir, qardaşın, bacının, atanın, ananın ailə üçün nə qədər əziz, əvəzsiz olduğu yanıqlı bir əhvalla, təsirli ovaqla ifadə edilir.

3. *Tapmacalar*. Azərbaycan xalq yaradıcılığının ən geniş yayılmış və maraqlı janrlarından biri də tapmacadır. XIX əsrdə başqa nümunələrə nisbətən ən az toplanan janr tapmacalardır. Azərbaycan xalq yaradıcılığının bu mühüm və qədim janrının ilk toplayıcısı, ilk nəşiri və rus dilinə ilk tərcüməçisi S.P.Zelinski olmuşdur. O, SMOMPK-un 1881-ci il birinci buraxılışındakı “İrəvan şəhəri”, “Dərəçiçək” adlanan məqalələrindən sonrakı üçüncü məqaləsi “Tatar atalar sözləri, məsəlləri, tapmaca və qadın adları” başlığı ilə adlandırılaraq “Toplu”nun 2-ci şöbəsində, 43-62 səhifələrdə dərc edilmişdir. Başlıqdan da görüldüyü kimi bu məqalə üç hissədən ibarətdir və məqalənin ikinci hissəsi İrəvanın köklü və əzəli sakinləri olan azərbaycanlılardan toplanmış tapmacalardan ibarətdir. Müəllif burada 33 tapmaca toplamış, onları azərbaycanca ərəb əlifbası qrafikasında və rusca tərcüməsi ilə birlikdə vermişdir.

Tapmacalar rəqəmlərlə sıralanmış, hər tapmacanın altında isə onların rusca cavabları da yazılmışdır. Mətnə birinci tapmaca belədir:

*“Dəryadə bir gül bitub, adı yox,
Şirinluğdən yemək olmaz, dadi yox.”*

Tərcüməsi:

*«Цветокъ на море растеть,
Но имени не имеютъ;
Отъ сладости есть нельзя,
Но вкуса не имеютъ.» (Дитя)**

S.P.Zelinskinin topladığı tapmacaların əksəriyyəti xalq məişəti ilə bağlıdır, mövzu və məzmunca rəngarəngdir və bu tapmacaların bir qismi keçmişdə qalsa da, əksəriyyəti zamanın sınağından keçmişdir. Onun topladığı tapmaca mətnləri ilə XX əsrin axırlarında Göyçədən toplanaraq “Göyçə folkloru”¹ kitabında nəşr olunmuş tapmaca mətnlərini müqayisəli metodla tutuşdurub tədqiq edəndə nümunələrdəki təkamülü aşkarladıq. Mətnin birinci tərəfinə əlavə edilib, buna uyğun olaraq tapmacanın cavabı da dəyişibdir.

* Qeyd: Rusca mətnlərin orijinaldakı transkripsiyası orfoqrafiyası saxlanılıbdır.

¹ Azərbaycan folklor antologiyası, 3-cü kitab, Göyçə folkloru, Bakı: Səda, 2000, s. 43-45.

SMOMPК-da:

*“Sarıdır zəfəran dəgil,
Yazıdır Quran dəgil.”* (Qızıl pul)

“Antologiya”da:

*“Sarıdır zəfəran döyül,
Yazılıdı Quran döyül.
Qənəttidi quş döyül,
Buynuzdudu qoş döyül.”* (Sarı kəpənək).

S.P.Zelinskinin topladığı mətnlərin arasında bayatı modelində olan elə tapmacalar vardır ki, öz dövrünün məişətinə uyğun yaradılıbdır və indi bizim üçün artıq arxaikləşibdir. Məsələn:

*“Yeriyir, yeriyir izi yox,
Dərə- tərə düzi yox,
Yayda, qışda balalar,
Dərisi var, tüki yox”.*

Tərcüməsi:

*“Ходить да ходитъ, а
Следа не оставляетъ;
Ни долинь, ни холмовъ,
ни равнинь не знаетъ;
И зимою, и летомъ раждаетъ;
Кожу имеетъ, а волосъ нетъ”.* (Вошь)

XIX əsrdə SMOMPК-da nəşr edilmiş sonrakı Azərbaycan tapmaca mətnlərini A.Kalaşev 1890-cı illərdə müxtəlif şəhər və kəndlərdən toplamış, rusçaya tərcümə etmiş, azərbaycancasını kiril qrafikasında transliterasiya edərək SMOMPК-un 1894-cü il 18-ci buraxılışında, 2-ci bölmədə topladığı digər Azərbaycan folkloru nümunələri ilə birlikdə “Tatar mətnləri” – «Татарские тексты» ümumi başlığı altında nəşr etdirmişdir.

Tapmaca mətnləri müəllif-toplayıcının digər folklor janrlarında topladığı materiallar kimi toplama regionlarına görə üç hissəyə bölünüb, cəmi 48 mətndir və hər hissə sıra sayı ilə ayrıca təqdim edilir. Birinci tapmaca dəsti Nuxa şəhər sakini Abdulla Əfəndiyevin ağzından qələmə alınmışdır. Bu bölmənin IV hissəsində “Загадки (tapmacalar)” sərlövhəsi altında əksini tapan otuz beş tapmaca mətni, ikinci sırada Cəbrayıl qəzasının Xatınbulaq kənd sakini İrzı (Rza) Miriyevdən topladığı və bu bölmənin III hissəsində verilən yeddi tapmaca mətni, Yelizavetpol (Gəncə) şəhər sakini Həsən Kərimovdan topladığı yeddi tapmaca mətni (cəmi, qırx səkkiz mətn) təşkil edir.¹

Birinci tapmaca bölümü “İki qardaş qaçır, ikisi də kor; qıyamata kimi kösalar çata bilməzlər” – «Два брата бегутъ, а двое догоняютъ; до светопреставления гнать будутъ если, не догонять. (Четыре колеса повозки)» mətni ilə başlayır, 35-ci “Ağaş başında bir torva un” – «Дерева, на вершине одинъ мешокъ муки. (Пшаты)» mətni ilə bitir. Tərcüməçi sətri və dəqiq tərcümə prinsipindən istifadə etmiş, lazım gəldikdə mətn daxilində mötərizələrdə əlavə izahedici söz və ifadələrdən istifadə etmişdir. Bu mətnlərdəki tapmacalar müxtəlif mövzu, məzmun və formadadır. Müəllif topladığı tapmacaları nə məzmun, nə mövzu, nə də struktur modelinə uyğun

¹ SMOMPК, XVIII buraxılış, 2-ci bölüm, Tiflis, 1894, s. 48-51; s.60-61; s. 66-67.

təsnif etməmiş, sadəcə rəqəmlərlə nömrələmişdir. A.Kalaşevin toplama mətnləri sırasında səma cisimləri, təbiət hadisələri, su, od, yel və yer (torpaq) haqqında xeyli tapmaca nümunələri vardır.

Nuxa şəhərindən toplanan tapmacalardan 4-cü mətn: “Burdan vurur qılıncı, Dəhnədə oynar ucu” – «Здесь ударить шашку, въ Дагнъ (сел. въ Нухинскомъ уезд.) будетъ играть (покажется) конецъ ея. (Молния)» (bu tapmacanın “Burdan vurdum qılıncı, Misirdə oynar ucu” variantı da var); Cəbrail qəzasının Xatınbulaq kəndindən toplanan mətnlərdən 2-ci mətn: “Babamın bir donu var – kattamağ olmaz; İci dolu əşrəfi – sanamağ olmaz.” – “У дедушки моего одно платье есть – сложить (его) нельзя”; Yelizavetpol (Gəncə) şəhərindən toplanmış mətnlərdən 6-cı mətn: “Bir tabax alma – Sabaha qalma(z).” – «Одинъ лотокъ яблокъ – До утра не останется. (Звезды)» tapmacaları morfoloji, semantik strukturlarına görə fərqli və oxşar cəhətlərinə baxmayaraq mövzuca eynidirlər və səma cisimləri barədə animist, kosmoqonik xalq təsəvvürlərindən, inamlarından yaranmışlar. Aşkar görünür ki, estetik motivləri təşkil edən “qılınc”, “ləyən”, “tas”, “tabaq”, “çanax”, “cam”, “əşrəfi” qəbildən obrazlar arxetip mahiyyətdədir.

A.Kalaşev mətnlərin ruscasında da bu keyfiyyətləri qorumağa cəhd etmiş, məna və mahiyyəti saxlamış, yeri gələndə dəqiq və lakonik şərh vermiş, diqqət yetirilərsə, hətta bir sıra mətnlərdə poetik ünsürlərdən də istifadə etmiş, tapmacaların şəkli xüsusiyyətlərinə qədər qorumaq istəmişdir. Məsələn, lakonik bir tərzdə ifadə edilən “*Yol içində bir cam qatıq*” tapmacasında daxili, gizli obrazlılıq tərcümədə aşkarlanır, orijinaldakı neqativ hal, tərcümədə pozitivləşir: “*Дороги (мелечнаго пути) среди одна чашка кислаго молока. (Луна)*” “Yol” deyəndə səmada gecə çağında görünən, el arasında “Süd yolu”, “Ağ yol”, “Karvan yolu” ifadələri ilə adlandırılan ulduz topalarının yaratdığı ulduz qurşağı nəzərdə tutulub. Obrazlar arasında xalq təfəkküründə “ağ” rəngə uyğun uyarlıq yaradılıb. “Bir cam qatıq” obrazı yaranıb. Camın ağzı dairəvidir və ona tökülən qatıq dairəvi şəkil alaraq ağ-appaq, bədirlənmiş aya bənzəyir. Bu oxşarlıq və bənzəyişdən istifadə edərək südlə - qatığı qarşılaşdıraraq gözəl bir bədii lövhə, həmçinin fikrin örtülü halı ilə sirr yaradılıb.

Digər folklor janrlarında olduğu kimi tapmacalarda da xalq həqiqətin elə poetik cəhətlərini götürərək onu həm tərənnüm edir, həm də onlar barəsində düşündürücü estetik təsəvvür yaradır.

4. *Sayaçı nəğmələri.* Sayaçı nəğmələri insanların heyvandarlıq – qoyunçuluq təsərrüfatı ilə əlaqədar yaranmış, folklorşünaslığımızda ya əmək nəğmələri, ya da mərasim nəğmələri kimi təqdim edilən folklor janrlarındandır. İlk dəfə sayaçı nəğmələri barəsində nəzəri fikir və mülahizə yürüdən, onları toplayıb nəşr etdirən Firudin bəy Köçərli olmuş və bu barədə SMOMPK məcmuəsində məqalə və material dərc etdirmişdir. F.Köçərli göstərir ki, “saya”

farsca kölgə deməkdir, məcazi mənası isə himayə, müdafiə anlamındadır. Zaqafqaziya tatarları bu sözü nemət, yaxşılıq, xeyirxahlıq mənasında işlədirlər. Sayaçı – adi tərəkəmə-köçəridir. Sayaçı nəğmələrində tərəkəmələrin öz heyvanlarına olan sıx münasibətləri, saxladıqları keçiyə və qoyunlara incə hissələrlə, məhəbbətlə yanaşmaları, hər bir heyvana məxsus xarakterik xüsusiyyətləri dəqiqliklə təsvir etmələri əksini tapır. Sayaçılar öz mahnılarında qoyunlarını əzizləyir, onlara “Nənəm, a qara qoyun!”, yaxud “Nənəm, a kərə qoyun!” – deyər, müraciət edirlər. Sayaçı mahnıları ən çox İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarında (Gəncə-Qarabağ nəzərdə tutulur-S.O.), Bakı quberniyasında isə qoyunçuluqla məşğul olan sakinlər tərəfindən oxunur. Mahnı “salamlama” (приветствием) ilə başlayır”.¹ Lakin sonralar folklorşünaslar “saya” anlayışının daha geniş mənalarda olduğunu irəli sürdülər. “Saya” anlayışını ilkin animistik təsəvvürlər sisteminə daxil edərək onu “ad, titul” kimi izah edərək “saya”nın çoxmənalı söz olduğunu qeyd etmiş, bu sözün – allah, tanrı, peyğəmbər, yol göstərən, söz söyləyən, məclis aparan, el ağsaqqalı, ovçu, çoban, heyvanları əhliləyən pənahlar mənasında, əsilli-nəsilli qəbilə, tayfa, mahal və s. mənalara ifadə etdiyini bildirmişlər.²

F.Köçərlinin təqdim etdiyi sayaçı nəğməsinin birinci hissəsi sayaçı mərasiminin başlanğıc və sonluğu kimi əvvəlcədən müəyyən olmuş sabit, dəyişməz hissədir, salamlamaqla başlayır, pay istəməyi ilə qurtarır. Məsələn, F.Köçərlinin SMOMPK-da təqdim etdiyi “Sayaçı” mərasimi belə başlayır:

*Salam-məlik, say bəylər!
 Bir-birindən yey bəylər!
 Saya gəldi, gördünüz;
 Salam verdi, aldınız.
 Alın tərəkəmə qoçu,
 Sayaçıya verdiniz.*

F.Köçərlinin “Sayaçı nəğmələri”ndəki bəndlərin strukturu, yəni həcmi, qafiyələnmə sistemi müxtəlif və rəngarəngdir. Burada iki, beş, dörd, altı, on bir misralı, yeddi, səkkiz, on bir hecalı, qoşa qafiyəli, aşırı qafiyəli, ardıcıl eyni qafiyəli, bayatı qafiyəli şeir bəndləri mövcuddur. Bunlardan on bir misralı, ardıcıl, eyni qafiyəli, yeddi hecalı, olduqca maraqlı və orijinal nümunəyə nəzər salaq:

	Tərcüməsi:
<i>Nənəm, qoyunun ağı,</i>	<i>«О, матушка, белая овца!</i>
<i>Gedər dolanı dağı,</i>	<i>Идет она себе и гуляет по горамь,</i>
<i>Yeyər qara qıyağı,</i>	<i>Жрет тамь черный «кияг»,</i>

¹ SMOMPK, XLI buraxılış, 2-ci şöbə, Tiflis, 1910, s.1-2.

² Həkimov M. Saya ad, titulu // V.İ.Lenin adına API-nin Əsərləri, XXI cild, Bakı, 1975, s.37-47.

<i>İçər sərin bulağı,</i>	<i>Пьетъ изъ хоадного источника.</i>
<i>Qarılar dutar yağı,</i>	<i>Старухи приготавлиють масло;</i>
<i>Gəlinlər yir qaymağı,</i>	<i>Невестки же кушаютъ сливки,</i>
<i>İllah ki, qayqanağı;</i>	<i>Въ особенности любятъ она яичницу;</i>
<i>Çobana vurar dağı,</i>	<i>Пастуху же причиняють большое горе.</i>
<i>Qızlara cehiz ağı,</i>	<i>Девуцамъ она даетъ белую шерсть на приданое,</i>
<i>Çobana çarix bağı,</i>	<i>Пастуху на шнурки для лаптей,</i>
<i>Uşağa şötük bağı.</i>	<i>Малюткамъ на веревочку для люльки»¹</i>

F.Köçərlinin “Sayaçı nəğmələri”nin rusca mətninə verdiyi bu qəbildən şərhlər, xüsusən qoyunçuluq təsərrüfatı ilə bağlı terminologiyaya təqdim etdiyi şərh və izahlar təkcə rus oxucuları üçün deyil, müasir azərbaycanlı oxucular üçün də maraqlıdır. İndi “*kərə*”, “*kürə*”, “*qaşqa-təpəl*” *qoyun*, “*dələmə*”, “*bulama*”, “*qovurma*”, “*bərə*”, “*arxas*”, “*ovşar*”, “*yelin*”, “*ayran*”, “*yovuşan*”, “*tatar-keçi*”, “*yallı*”, “*qurud*”, “*sayan yağış*”, “*kimya yarpağı*” kimi sözlər, anlayışlar kütləvi şəkildə başa düşülmür, yaxud bu anlayışların bir qismi artıq arxaikləşib, ya da dar bir mühidə, məsələn, təcrübəli heyvandarlar arasında anlaşılıqdır.

F.Köçərlinin “Sayaçı nəğmələri” materialı sırf folklor mərasim mətni olsa da, burada biz folklorisik-etnoqrafik, linqvistik, mifoloji, teoloji, tarixi-mədəni – qədim xalq teatral mədəniyyət qatına məxsus informasiyalarla qarşılaşırıq. İnam və inanclar, rəvayətlər, insani münasibətlər, maldarlıq-qoyunçuluq peşəsinə məxsus romantika, xalq bədii təfəkkürünün incəliyi, xalq dilinin zənginliyi və s. bu mətnlərdə təsirli bir şəkildə əksini tapıbdır.

“Sayaçı nəğmələrinin” ən axıcı, emosional, lirizmlə, harmoniya ilə zəngin yerləri “*Nənəm*” müraciət - bədii xitabla başlanan saya-bayatılardır. Burada ancaq birbaşa qoyunun özü vəsf olunur. Bu lirik bəndlərin əksəriyyəti bayatı modelindədir, yeddilik və dörd misralıq bəndlərdən ibarətdir. Lakin F.Köçərlinin materialında beş misralıq bəndləmə də müşahidə edilir. “*Nənəm*” müraciəti ilə başlanan ilk misrada əsasən qoyunun rəngləri, xarici görkəmi fərqləndirilir: “*Nənəm, o kürə qoyun – “kərə qoyun”, “kəlin qoyun”, “şişək qoyun”, “qara, ağ, qumral, kürdü, narış, göycə, boz, ala, qəmə, qaşqa, qızı, səkil, qara-qaş, göyünək-kəlin qoyun* - deyə bənd başlayır və davam edərək sona yetir. Sonralar heç bir folklor kitablarına düşməyən bəndlərdən misal gətirək:

Nənəm, qumral tat qoyun,
İldən - ilə art, qoyun!
Balaların ölməkdədir,
Ölmə gəl, namərd qoyun!

F.Köçərli bacarıqlı bir tərcüməçi kimi birinci misranın rusca təbii səslənmə modelini yaxşı tapıb və «*O, матушка, сизая овца!*» misrası

¹ SMOMPK, XLI buraxılış, 2-ci şöbə, Tiflis, 1910, s.10.

orijinalın “*Nənəm, o qumral qoyun*” misrasının ahəngini, ruhunu, emosional ovqatını dürüstlüklə ehtiva edir. F.Köçərlinin “*Sayaçı nəğmələri*” bütöv bir əsərdir. Burada təkcə qoyun-quzu yox, qoyunçuluqla, tərəkəmə həyatı ilə bağlı bütün atributlar, təsərrüfatda fəaliyyət göstərən yey bəglər, əli dəyənkli, “yastığı yastı-yastı təpələr, yumruğu yumru-yumru qayalar” olan, yanı bənəkli, tütəkli çobanlar, əli badyalı sağınçı qız-gəlinlər, dələmə, yağ, pendir tutan, bulama bişirən ağbirçək nənələr vəsf və təsvir edilir, köçərlik təsərrüfatında iştirak edən keçi, inək, camış, eşşək, dəvə kimi ev heyvanları da öyülür, bütün tərəkəmə həyatı hecanın ayrı-ayrı ölçülərində, əsas da saya-bayatılarda təsvir və tərənnüm olunur. Bunların hamısı obraz səviyyəsinə qaldırılır.

F.Köçərli bu materialı haradan və kimin ağzından topladığını konkret olaraq göstərməmişdir. Görünür, müəllif ya bu materialı hissə-hissə müxtəlif regionlardan, ya da uzun müddət müəllim işlədiyi İrəvan mahalından toplamışdır. Biz bu gümanımızı F.Köçərlinin “*Sayaçı*” nəğmələri” məqaləsindəki “*Sayaçı* mahnıları ən çox İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarında, Bakı quberniyasında isə qoyunçuluqla məşğul olan sakinlər tərəfindən oxunur” fikrinə əsasən irəli sürürük.

Toplayıcı materialı xalq ağzından eşitdiyi kimi qələmə almış, elat deyim tərzini, ləhcə, dialekt və arxaizmləri saxlamışdır. Çox təəssüf ki, sonralar bir sıra folklorşünaslar tərəfindən bu bütöv əsər mənbəyi göstərilmədən bölünüb, parçalanıb (“*Heyvanların bəhsi*”, “*Sayaçı sözləri*”, “*Çoban*” başlıqları altında) ümumi mətndən ayrılmış və redaktədə təhrif edilərək, bəzi misraların əlavəsi ilə müstəqil toplama materialı kimi nəşr-təqdim edilmişdir.

Yekun olaraq bildirək ki, Firudin bəy Köçərlinin SMOMPK-da toplayıb, rusçaya çevirib orijinala yanaşı nəşr etdiyi “*Sayaçı nəğmələri*” Azərbaycan folklorşünaslığında bu janrda hələlik yeganə kamil və mükəmməl, bütöv materialdır.

5. *Uşaq folkloru: Laylalar; Uşaq oyunları və nəğmələri*. XIX əsrin 90-cı illərinə qədər Azərbaycan xalq mahnıları və bu sıradan uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş mahnı mətnləri nə toplanmış, nə də digər bir dilə tərcümə edilməmişdir. 1892-ci ildə SMOMPK məcmuəsinin 13-cü buraxılışında M.Quliyev tərəfindən Cavanşir qəzasının Mamırlı kəndində qeydə alınmış “*Yaylaqla aranın deyişməsi*” və “*Yerlə göyün deyişməsi*” mahnı mətnləri “*Tatar nəğmələri*” başlığı altında verilir və qeyd edilir ki, bunlar yerli aşıqlar tərəfindən məhərdə ifa edilir. Başlıqda “*Yaylax*” yazılmasına baxmayaraq mətn daxili başlıqda “*dağ*” sözü gedir. Doqquz bənddən ibarət birinci şeirin əvvəl nömrələnmiş orijinalın hər bəndinin rusca tərcüməsi ardıcıl verilmişdir. M.Füzulinin “*Meyvələrin söhbəti*”ndə olduğu kimi bu deyişmədə aranla yaylaq öz üstünlüklərini sübuta yetirməyə çalışır. İkinci şeirin də məzmunu belədir və beş bənddən ibarətdir. “*Yerlə göyün deyişməsi*” mahnı mətninin də orijinala

birlikdə sətri tərcüməsi veriləndir və bu deyişmənin tapşırmasında Şikəstə Abbasın adı çəkilir.¹ Bu deyişmələrdə uşaqlara dağ, yaylaq, aran bərəsində lazımli, yadda qalan məlumatlar verilir, mübahisə yolu ilə, qarşıdurmada, deyişmədə uşaqların diqqəti, marağı daha da artır, məna və məzmun uşaq yaddaşına hopur, uşaqlar müqayisə etmək, nəticə çıxarmaq vərdisi əldə edir.

Azərbaycan folklorunda uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş ən populyar, geniş yayılmış, anaların dilindən söylənən, uşaqların zövqünü oxşayan və onların ilkin uşaq təfəkkürlərinin formalaşmasında yaxından iştirak edən, improvizə şəkildə, çox vaxt bədahətən yaranan, müəyyən musiqi ladında ifa edilən folklor nümunələrindən, folklor janrlarından laylalar, oxşamalar (əzizləmələr) mühüm yer tutur. Laylalar və oxşamalar poetik strukturuna görə bayatı janrına aid edilsə də, onlar bayatılardan məzmunu, mövzusu ilə fərqlənir, uşaq folklor nümunəsi kimi tərtib, təbliğ və tədqiq olunur. Laylalar bayatı modelində olsa da, onları bayatılardan fərqləndirən cəhətlərdən ən ümdəsi məzmunu və məqsədi, formada isə “Layla, balam, a layla” deyim-misra modelidir. Bir cəhəti qeyd edək ki, SMOMPK-da nəşr edilən laylalarda bu misranın deyiminə, nədənsə “A” ünsürü yoxdur və ona görə də bu misra altı hecalı olur.

Azərbaycan folklorunun layla poetik janrı əsasən “Laylay, beşiyim, laylay”, “Laylay dedim”, “Laylay gözüm” qəbildən bədii xitabla başlanır və müxtəlif variantlı “Laylay balam, a laylay, laylay gülüm, a laylay” nəqarət - qoşa misrası ilə bitir. Bu laylay janrının ayrılmaz ünsürlərindəndir və ritm, ahəng, musiqi yaradır:

*Layla, balam, layla!
O kuş-kuş, balam, layla!
Layla diyim, yatasan,
Kızıl qülə batasan;
Kızıl qül mən oleydim,
Kölgəmdə sən yatasan.*

Tərcüməsi:

*Бай-бай, дитя мое, бай-бай!
О ши-ши, дитя мое, бай-бай!
Бай-бай скажу, заснуло чтобь ты,
Вь золотую розу завязло чтобь ты;
Золотой розой я былъ бы,
Тени вь моей ты заснуло чтобь.²*

Bu, Azərbaycan folklorşünaslıq tarixində toplanan və rusçaya çevrilən ilk layla mətnidir. Bunu A.Kaləşev Nuxa şəhər sakini Abdulla Əfəndiyevin ağzından toplamış və tərcümə etmişdir. Tərcümədən göründüyü kimi müəllif sətri tərcümədən qaçmış, qafiyələnməni, ritmi və ahəngi tərcümədə saxlamağa müvəffəq olmuşdur. Hətta o, azərbaycanlı anaların “kuş-kuş” səs təqlidinin qarşılığını “şş-şş” şəkildə verərək layladakı milli “ornamenti” qorumuşdur. Toplanan, çap edilən layla mətnlərinin əksəriyyətində bu mühüm detal – “Layla, balam, a layla!” deyiimi nədənsə layla mətninə daxil edilmir.

¹ SMOMPK, XIII buraxılış, 2-ci şöbə, Tiflis, 1892, s. 230-234.

² Yenə orada, s. 37.

Laylaların məna və məzmunca heç kəsin diqqət yetirmədiyi bir forması da vardır. Analar uşaqlarını əzizləyə-əzizləyə layla deyib yatırıdqları kimi, onları oxşaya-oxşaya yuxudan ayılıtmaqları da var. Belə məqamlarda oxşama, əzizləmə bayatısı oxunur ki, SMOMPK-da belə nümunələr vardır:

	Tərcüməsi:
<i>Əziziyəm, oyanasan,</i>	<i>Дорогая моя, проснулась чтобъ ты,</i>
<i>Kızıl qülə boyanasan;</i>	<i>Золотую въ розу нарядилась чтобъ ты;</i>
<i>Öpüm təxmər gözdərinnən,</i>	<i>Поцелую бархатные въ глаза твои,</i>
<i>Şirin yuxudan oyanasan</i>	<i>Сладкого со сна проснулась чтоб ты.¹</i>

"Sanamalar" («считалки») uşaq folklor janrlarından biridir, əsasən uşaqlara say öyrətmək məqsədini güdür və müxtəlif janrların, uşaq oyunlarının tərkibində şeirlə və ya ritmik taktla ifadə edilir. Məsələn:

	Tərcüməsi:
<i>Bir, iki, bizimki,</i>	<i>Раз-два, голова,</i>
<i>Üç, dörd, qarını ört.</i>	<i>Три-четыре, двери шире.</i>
<i>Beş, altı, daşaltı.</i>	<i>Пять-шесть, ешь, что есть,</i>
<i>Yeddi, səkkiz, Firəngiz,</i>	<i>Семь-восемь, сорок восемь.</i>
<i>Doqquz, on, qırmızı don.</i>	<i>Девять-десять, ножки весит.</i>

Burada poetik model aydındır. Sanama cüt-cüt sananı və sayın səslənməsinə uyğun mənasız qafiyə seçilir. Yəni, əsas məzmunla əlaqəsi olmayan, havacat yaratmaq xatirinə formal qafiyələr tapılır. Tərcüməçi buna əməl etmiş, eləcə də tərcümədə seçdiyi qafiyələrlə saylar arasında məna, mahiyyət uyurluğu da tapmışdır.

Sanama-oyun folklor mətnlərindən "İynə, iynə, ucu düymə", "Игла, игла, ушко - петля" , "Baş barmaq, başala barmaq" - "Палец большой - братец старшой", "Əmim oğlu" - "Дядин сын" və s. oyunlarda istifadə edilən sanamalar rus dilinə xüsusi bir bacarıqla, milli folklor modelini qorumaqla tərcümə etmişdir.

A.Kalaşev Cəbrayıl qəzasından topladığı və "Uşaq nəğmələri" başlığı altında verdiyi "Üşüdüm, ha, üşüdüm", "A, qıza, qıza, Nərgizə!", "A teşti, teşti!", İrəvan quberniyası xalq məktəbinin inspektoru A.İakimovun Şuşada müəllim işləyən Mir Haşım Vəzirovdan aldığı "Gün, çix, çix, çix!" Günəşi çağırmaq mərasim nəğməsi, Ərzurumdan Axalkələkə köçürülən, türkcə danışan ermənilərdən yazıya aldığı "Əlim, əlim, kəpənək" uşaq oyun nəğmələri ilk dəfə toplanıb nəşr edilmiş, ruscaya çevrilmişdir. Bu nəğmələrin müəyyən bir qismi məlumdur. Amma A.Kalaşevin "A, qıza-qıza, Nərgizə!" və A.İakimovun "Əlim, əlim, kəpənək" uşaq nəğmə mətnləri, demək olar ki, naməlum olaraq qalmış, məlum folklor ədəbiyyatlarına düşməmişdir.

¹ SMOMPK, XIII buraxılış, 2-ci şöbə, Tiflis, 1892, s. 70.

SMOMPK-da əksini tapan uşaqlara məxsus oyun növləri Şəki, Cəbrayıl, Şamaxı kimi bölgələrdən toplanmış və etnoqrafik məqalələrdə təqdim edilmiş materiallarda da öz əksini tapıbdir. M.Bejanovun “Vartaşen kəndi və onun əhalisi haqqında qısa məlumat” məcmuənin formatında 49 səhifəlik maraqlı etnoqrafik məqaləsində xalq oyunları adı altında 18 uşaq oyunu müfəssəl təsvir - təqdim edilmişdir. Bunlardan “Çiling-ağac”, “DİRƏDÖYMƏ”, “Qur - qur”, “Quşum - quşum”, “Beşdaş”, “Aşıq – qoz” və s. oyunlar buna misaldır.¹

Şamaxı qəzasından folklor toplayıcısı A.Zaxarov da “Bənövşə” oyununu, “Qarı və pişik”, “Xoruz və padşah”, “Padşah xoruz” uşaq nağıllarını uşaqların ağızından topladığını təsdiqləyir, A.İakimov isə SMOMPK-da nəşr etdirdiyi “Etnoqrafik gündəliyində” “Tapdın? Yox!” və “Günəşin çağırılması” (“Qodu-qodu”) uşaq oyun-mərasimlərini təqdim edir.

Göründüyü kimi, XIX əsrin 80-90-cı illərində SMOMPK məcmuəsinin müəllif-toplayıcıları uşaqlar üçün folklor nümunələrinə tez-tez müraciət etmiş və dəyərli nümunələr toplayıb, rusçaya tərcümə edib, nəşr etdirmişlər. Maraqlı bir cəhət də budur ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, folklorşünaslıqda “uşaq folkloru” termini XX əsrin 20-ci illərinin sonlarından işlədilməyə başlansa da, “Məcmuə”nin səhifələrində “Uşaq mahnıları”, “Uşaq nağılları”, “Uşaq oyunları”, “Nənəmin nağılları” rubrikası altında ardıcıl olaraq folklor materialları dərc edilmişdir. Sonralar bu anlayışlar folklorşünaslıq ədəbiyyatında özünə möhkəm yer tutaraq elmi terminologiyaya çevrilmişdir.

6. *“Xalq mahnı və nəğmə mətnləri”* bölümündə olduqca maraqlı bir folklor faktı nəzərdən keçirilir. Bu F.B.Köçərlinin “Valehin nəğməsi” və S.Zelinskiyin “Erməni aşığı Vartan Xoyskinin nəğməsi” məqalələrinin müqayisəli şərhidir.

F.Köçərlinin bir ədəbiyyatşünas kimi əsərin mövzusunun, başlıca motivini və bu mövzuda “Vartan Xoyskinin nəğməsi” kimi 1882-ci ildə təqdim edilən mətnin də azərbaycanlılara məxsus olduğunu müəyyənləşdirməsi olduqca təqdirəlayiqdir və bir ziyalı kimi onun milli təəssübkeşliyinə daha bir əyani sübutdur.

F.Köçərlinin “Valehin nəğməsi” materialı 31 bənddən ibarət onbirlik ölçüdə, a+b+a+b və a+a+a+b qafiyələnmə sistemində mənzumdür. Əvvəl rusca tərcüməsi, sonra ərəb əlifbasında orijinalı – azərbaycancası verilmişdir. Mətnə ərəb-fars tərkibli sözlər çoxdur. Məsələn:

*Çəhar ənasəridən, şeş cəhətdən,
Bir qətrə mənidən olmuşuz peyda.
Adəm dəryasında qaldım altı gün
Qüdrəti-qədr xaliq ilə şeyda.
Tərcüməsi:*

¹ SMOMPK, XIV buraxılış, 1-ci şöbə, Tiflis, 1892, s.234.

*Изъ четырехъ стихий, шести сторонъ,
И одной чудесной капли призваны мы къ бытию.
Въ человеческомъ море (означаетъ утробу матери)
оставался я шесть дней,
Хранимый Всемогущимъ Создателемъ творений.¹*

bəndi ilə başlayır və bu tərzdə davam edir, uşağın bəndə inkişafı, dünyaya gəlməsi, bir yaşından dörd yaşına, səkkiz yaşından iyirmi yaşına çatması və bu dövrlərdəki vəziyyəti təsvir edilir, sonrakı bəndlərdə də insan ömrünün müxtəlif mərhələləri təsvir edilir. Şeirdə epik-lirik qəhrəmanın öləne qədər ömrü onluq say sistemi ilə yüz yaşına qədər izlənilir. Sonra insanın ölüm dünyasında başına gələnlər İslam şəriətində deyilənlərə uyğun tərzdə təsvir edilir. Əsər müəllifin, yəni, Valehin tapşırması ilə bitir:

*Həqdi, əməlimiz deyildi saleh,
İslam barəsində işlədi taleh,
Bir neçə həmdəm ilə Şikəstə Valeh –
Məskənimiz oldu cənnəti əla!*

Bu mənzumənin son bəndindən aydın olur ki, F.Köçərlinin “Valehin nəğməsi” adlandırdığı bu epik-lirik mənzumə çox güman ki, “Şikəstə Valeh” imzası Qarabağın Abdal Gülablı kəndindən yetişib çıxan Aşıq Valehə məxsusdur. Aşıq Valeh yazı-pozu bilən, şəriətə dərinədən bələd savadlı, vergili haqq aşığı olmuşdur və onun barəsindəki dastan aşıqların dillər əzbəridir. Mənzumədəki dini biliklərin dərinliyi, ərəb-fars tərkibli sözlərin sıx işlənməsi də, onun müəllifin dini kamil bildiyindən xəbər verir. Elə buna görə də F.Köçərli bir tərcüməçi kimi əmək yazılarında tez-tez, geniş bir şəkildə izah və şərh verməyə məcbur olmuşdur.

S.P.Zelinskinin SMOMPK məcmuəsinin 1882-ci il 2-ci buraxılışında “Erməni xalq aşığı Vartan Xoyskinin nəğməsi” adlandırdığı materialı mövzu və məzmunca Firudin bəy Köçərlinin “Valehin nəğməsi” məqaləsindən olduqca az fərqlənir. Burada da müəllif insanın dünyaya gəldiyi ilk gündən o biri dünyaya köçənə qədərki həyat mərhələlərindən bəhs edir. Allah tərəfindən bu dünyaya gətirilmiş bütün insanlar qısa ömür sürdükdən sonra, o biri dünyaya köçəcək, gördüyü bütün işlər üçün hesabat verəcəklər. İnsanın həyatı qızgın ticarət gedən bazarla müqayisə olunur.² S.Zelinski, görünür, bu mahnını erməni aşığı Vartan Xoyskinin (Vartan Xoylunun) dilindən eşitdiyindən məqaləsini bu cür adlandıırıbdır. Şeirin sonunda, tapşırmasında buna açıq-aydın işarə edilir. 24-cü bənd:

*“Xoylu Vartan bunu eylədi əzbər,
Eşidənlər hamu xəbərdar olsun.*

¹ SMOMPK, XIV buraxılış, 1-ci şöbə, 1892, Tiflis, s. 25.

² SMOMPK, II buraxılış, Tiflis, 1882, s. 99-106.

*Qəni mövlam hər kişiyə yar olsun,
Olar sidqü səndən Xoylu Vartanə.*

Bu bənddən aydın olur ki, Cənubi Azərbaycanın Xoy vilayətindən olan Aşıq Vartan başqa erməni aşıqları kimi azərbaycanca çalıb-oxumuş, azərbaycanlı aşıqların sözlərini əzbərləyib məclislərində oxuyarmış. Hətta “Qəni mövlam” ifadəsindən aydın olur ki, bəlkə də, Xoylu Vartan islamı qəbul edən ermənilərdən olmuşdur. Belə olmasaydı o, “qəni mövlam” ifadəsini çətin ki, işlədərdi. Çünki “mövla” anlayışı müsəlmanların övliya səviyyəsinə yüksəlmiş şəxsiyyətlərinə aiddir ki, şair mövlasından imdad, kömək, “yarlıq” diləyir.

Vartan Xoylunun əzbərindən qələmə alınan S.Zelinskinin “Nəğmə” mətni F.Köçərlinin yazıya aldığı “Nəğmə”sindən üslubuna, ifadə tərzinə, dilinə, həmçinin həcminə görə fərqlənir. “Valehin nəğməsi” daha çox yazılı ədəbiyyatın nümunəsinə oxşayır. S.Zelinskinin topladığı nəğmə isə sadə xalq dilindədir:

*Əvvəl başdan bu dünyaya gələndə,
Xudadan əmr oldu, düşdüm ərkanə.
Anamın rəhmində qaynayıb bişdim,
Buruluban döndüm bir qətrə qana.*

Mətnə elə məqamlar var ki, hiss edilir ki, S.P.Zelinskinin mətni F.Köçərlinin mətni ilə tək-cə məzmun və mövzuya görə yox, obrazlara görə də uyğun gəlir. F.Köçərlinin mətnində belə bir yer var ki, adətə görə uşaq dünyaya gələndə onun üstünə duz səpərmilər.

F.Köçərlinin mətnində:
*Düşdüm diz üstünə, imanə həkəm,
Neçə əhal anaş oldu orda cəm.
Cismim nəməkləndi, mən oldum adəm,
Adımı qoydular: “Səfi Hüveyda”*

S.Zelinskinin mətnində:
*Cəhanə gələndə, gəldi bir qoca,
Azacıq üstümə düz səpdi bari.
İki şamamədən əmdim nubari,
Yəni bildim ki, gəldim cəhanə.*

“Beş yaşında bir azacıq qeynədim”, “Eşq oynadı hər tərəfən yayıldım”, “On birində idim əqil nubari” qəbildən seçmələrlə seçdiyimiz ifadələr cənublu azərbaycanlıların şirin ləhcə ifadələrindəndir.

S.Zelinski təqdim etdiyi folklor mətninin əvvəlində yazır ki, ermənilər əsrlər boyu azərbaycanlıların içərisində, onların arasında yaşadıklarından azərbaycanlıların adət-ənənələrini götürmüş, məişətlərində, geyimlərində, mətbəxlərində azərbaycanlılardan mənimsədikləri bütün şeyləri özlərininki kimi istifadə etmişlər. Onlar hər yerdə azərbaycanca danışılar, aşıqları azərbaycanca çalıb-oxuyur, hətta erməni arvadları uşaqlarına azərbaycanca layla çalır, övlələrinə azərbaycanca ağılayır, nağıl və dastanları azərbaycanca danışılar. Sonra isə bunların hamısını məharətlə erməniləşdirirlər. Ona görə də S.P.Zelinski tənqid edənlərlə razılaşmır, əksinə, onun mütərəqqi ziyalılara məxsus işlərini təqdir edirik.

S.Zelinski ilə F.Köçərlinin mətnləri mövzu və məzmunca eyni olsalar da, ifadə və yazı tərzlərinə görə tamamilə fərqli mətnlərdir və hər ikisi müasir folklorşünaslığımız üçün əvəzsiz mənbələrdir.

7. *Şikəstə xalq mahnıları*. SMOMPK-da xeyli xalq mahnıları mətnləri toplanıb, tərcümə edilib və nəşr edilmişdir. Bunlardan bir qismini A.Kalaşev Cəbrayıl qəzasının Mirzəcəmallı kənd sakini Salman Şərifbəyovdan, bir qismini isə Ərəş qəzasının Ağcayazı kənd sakini Əhməd Məlikovdan yazıya almışdır.

Bunlardan “Yarın bağında” adında indi də müğənnilər tərəfindən oxunan məşhur mahnıdan bir bənddir:

*Yarın bağında üzüm əsgəri,
Difar dibindən həzin səs gəli:
“Sağ ol, gəl! Var ol gəl!
Həmişə mehman ol, gəl!*

Digər mahnı isə XIX əsrdə bütün şənlik məclislərində oxunan “Gəlin gedək, Xoruzlunun düzünə” misrası ilə başlanan mahnıdır. Toplayıcı qeyd edir ki, bu mahnı müxtəlif variantlarda Zaqafqaziyanın hər yerində ifa edilir. Belə rəvayət edirlər ki, bu mahnı Şuşa qəzasının Xoruzlu yaylasında 1884-cü ildə quldurlar tərəfindən öldürülmüş Rüstəm adlı bir gəncin bacısı tərəfindən onun faciəsinə həsr edilmişdir:

*Gəlin gedək Xoruzlunun düzünə, düzünə,
Ay! Güllə dəyif Urustamın dizinə:
Xəbər getsin Cavad xanın qızına, qızına!
Ay! Nişə qıydın, Urustami öldürdün?
Zalım oğlu, bedin oğlu, şam-çırağı söndürdün!
Namuradı öldürdün!¹*

Mahnı üç bənddən, on səkkiz misradan ibarətdir və olduqca lirik, gərgin hissi-psixoloji ovqatda ifa edilən, ağır bir faciəni əks etdirən mahnıdır.

Bu sıradan ən maraqlı folklor materiallarından biri də P.Vostrikovun qələmə aldığı və SMOMPK-un 1912-ci il 42-ci buraxılışında nəşr etdirdiyi “Azərbaycan tatarlarının musiqisi və nəğmələri” məqaləsidir. Məqalədə Azərbaycan musiqisinin tarixindən ümumi məlumat verən müəllif musiqi alətləri üzərində dayanır, tar, kaman, saz, zurna, ney, qaval, nağara, dəf kimi alətlərin quruluşundan, ifa imkanlarından danışıq, bu alətlərin şəkillərini verir, Azərbaycan musiqisinin və mahnılarının bütün Qafqaz xalqlarının məclislərində ifa edildiyini, maraq və heyrətlə qarşılandığını söyləyir. O, Azərbaycan rəqslərini ayrıca bölmədə təsvir edir, “Sazandaranlar və aşıqlar” bölməsində isə Qarabağ xanəndələri, muğam sənəti, aşıqların el arasındakı hörmətindən, uzun qış gecələri çalıb oxumasından, deyişmələrindən və dastan-

¹ SMOMPK, XVIII buraxılış, 2-ci şöbə, 1894, s.68-69.

nağıl danışmalarından ətraflı məlumat verir. Bütün bunlardan sonra Azərbaycan mahnılarından “Tirmə şal”, “Evlərinin altı qaya”, “Nəbi” kimi xalq mahnılarının mətnləri dərc edilir, rusca tərcüməsi verilir, bəzi mahnıların yaranması haqqında rəvayət və əfsanələrdən misallar gətirir. Azərbaycan musiqisinin və mahnılarının bütün Qafqaz xalqlarının məclislərində ifa edildiyini, maraq və heyətlə qarşılandığını söyləyir. O, Azərbaycan rəqslərini təsvir edir, “Uzundərə”, “Mirzeyi”, “Ceyranı”, “Sultani”, “Keçi-məməsi”, “Heyratı” kimi oyun havalarının adlarını çəkir, “Heyratı” oyun havasının üzərində dayanır, onu “Yallı” kimi təsvir edir. Bu məqalə Azərbaycan xalq musiqisinin, mahnı və nəğmələrinin tədqiqində olduqca qiymətli tarixi mənbələrdəndir.

“Nəticə”də tədqiqatda əldə edilən elmi-nəzəri qənaətlər ümumiləşdirilmişdir.

1) XIX əsrdə Azərbaycan xalqının tarixi-siyasi taleyi elə gətirdi ki, vahid Azərbaycan parçalandı və onun şimal hissəsi rus istilasına düşdü. Bu ictimai-siyasi şəraitlə əlaqədar olaraq mütərəqqi rus ziyalıları Azərbaycan mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, ən ümumi isə folkloruna xüsusi maraq və diqqət yetirilmişdir.

2) Azərbaycan - türk folkloru slavyan və rus xalqları ilə təmas tarixi bizim minilliyin əvvəllərinə gedib çıxsada, hələlik, əldə olan ilk toplama, tərcümə və nəşr faktları XIX əsrə aiddir, bu günə qədər davam edərək arasıksilməz bir prosesə çevrilmişdir.

3) Məlum oldu ki, Azərbaycan folklor nümunələrinin toplanılması, rus dilinə tərcüməsi və mətbuatda nəşri tarixinin təcrübi əsasları, bu zəngin prosesin keçdiyi yol, mərhələlər, əldə edilən praktik nəticələri nə tarixi-xronoloji cəhətdən, nə də elmi-nəzəri, təcrübi cəhətdən dəyərinə, əsaslı bir şəkildə öyrənilməmiş, müasir elmi prinsiplərə uyğun tərzdə tədqiq edilməmişdir.

4) XIX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyanın mərkəzi olan Tiflisdə rus dilində «Сборник сведений о кавказских горцах», «Сборник сведений о Кавказе», СМОМПК kimi rusdilli mətbuat orqanları yaranmışdı. Bu mətbuatla yanaşı rusdilli məcmuələrdən, sorğu kitablarından, təqvim tipli mətbuat növlərindən «Сборник сведений о кавказских горцах», «Сборник сведений о Кавказе» və s. bu tipli mətbuatlarda, Rusiyanın özündəki nəşrlərdə Azərbaycan folklorunun nümunələri elmi prinsiplərə uyğun toplanaraq həm orijinalda, həm də rusca sətiri və sərbəst tərcümədə çap edilmişdir.

5) Bu və ya digər mətbuatlardan, əsasən СМОМПК-dan toplanan materiallar əsasında müəyyənlanmışdır ki, Azərbaycan folklorunun bütün janrlarından maraqlı nümunələr tarixi ardıcılıqla toplanmış, rus dilinə tərcümələri ilə yanaşı orijinalı da nəşr edilmişdir.

Dissertasiya işinin əsas məzmununu aşağıdakı kitab və məqalələrdə əksini tapmışdır:

Kitablar:

1. Azərbaycan folklorunun rus dilinə tərcüməsi probleminin özünəməxsusluğu (dərs vəsaiti). Bakı: Səda, 2007, 203 s.
2. Azərbaycan folklorunun toplanması, tərcümə və nəşr problemləri (QƏXTMT-SMOMPK-un materialları əsasında) (monoqrafiya). Bakı: Nurlan, 2012, 535 s.

Məqalələr:

3. «Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu» (QƏXTMT) və Azərbaycan folklor mədəniyyəti layında onun yeri // Dil və ədəbiyyat jurnalı (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), №1, Bakı, 2009, s. 151-153
4. Азербайджанская литература: Программа для бакалавариата русского сектора. Баку, 2009, 39 s.
5. «SMOMPK»-birinci buraxılışın (1881) biblioqrafik-folkloristik təsviri və şərhli // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblər arasındakı elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı: Slavyan Universiteti, №4, 2009, s.119-129
6. Azərbaycan atalar sözləri və məsələlərinin ilk toplanma nəşri və rusçaya tərcümə olunma faktı SMOMPK-da // Filologiya məsələləri. Bakı, №4, 2009, s.297-308
7. Azərbaycan folklor janrı tapmacaların ilk toplanma, rus dilinə tərcümə və nəşri faktı SMOMPK»-un birinci buraxılışında (1881) // Dil və ədəbiyyat jurnalı (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), №4, Bakı, 2009, s. 190-193
8. SMOMPK-da Azərbaycan folklor materiallarının toplanması, tərcüməsi və nəşri məsələlərinə bir nəzər // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. AMEA Folklor institutu, XXVIII buraxılış, Bakı, 2009, s.96-104
9. SMOMPK-un 1881-ci il, birinci buraxılışında S.P. Zelinski tərəfindən Azərbaycan qadın adlarının toplanması, rusca şərhli və nəşr faktı // Elmi axtarışlar. AMEA Folklor İnstitutu, VI buraxılış, Bakı, 2009, s. 57-63
10. XIX əsrdə Azərbaycan-mənəvi etnoqrafik folklor layı SMOMPK-da // Filologiya məsələləri. Bakı, 2010, № 1, s. 338-391
11. Azərbaycan folklorunun rus dilinə tərcümə tarixində SMOMPK məcmuəsinin rolu və əhəmiyyəti // Elmi axtarışlar. AMEA Folklor İnstitutu, I buraxılış, Bakı, 2010, s. 239-245
12. XIX əsrdə Qərbi Azərbaycan İrəvan şəhərində yaşayan Azərbaycan türklərinin etnoqrafiyası (yaşayış tərzini, mədəniyyəti və folkloru (QƏXTMT-

SMOMPK-un materialları əsasında) // Dil və ədəbiyyat jurnalı (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), № 1, Bakı, 2010, s.152-156

13. SMOMPK məcmuəsində kiçik epik janr olan lətifələrin toplanması, nəşri // Dil və ədəbiyyat jurnalı (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), № 4, Bakı, 2010, s.176-179.

14. XIX əsrdə Şamaxı folklor mühitindən toplanmış Azərbaycan nağılları // Dil və ədəbiyyat jurnalı (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), №1, Bakı, 2011, s. 226-236

15. Azərbaycan folklorunun toplanması və nəşri tarixindən // Folklorşünaslıq məsələləri, IX cild, Bakı, 2011, s.114-121

16. SMOMPK məcmuəsində nəşr edilən «Şahsevənli Hacınnın iti» mətni nağıldırımı? // Filologiya məsələləri, Bakı, №1, 2011, s. 450-459

17. XIX əsrdə Azərbaycan folklor janrlarının SMOMPK məcmuəsində rus dilinin ilkin tərcümə prinsiplərinin formalaşma xüsusiyyətləri // “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplu, Bakı, №4, 2011, s.73-84.

18. Сущность лирического фольклорного жанра баяты в сборнике СМОМПК и история его исследования // Вестник Пятигорского Государственного Лингвистического Университета. Пятигорск, 2012, №1, с.196-200

19. Общие сведения о малых стихотворных лирических жанрах фольклора, отраженном в «СМОМПК»-е / Ленинградский Государственный Университет им. А.С.Пушкина. Материалы III Международной научной конференции, 2012, 18 мая, с. 33-36

20. SMOMPK-da Azərbaycan uşaq folkloru / “Qafqaz xalqlarının folkloru və linqivokulturologiyası” Beynəlxalq simpoziyumunun materialları. Tiflis, 2012, s.129-131

21. SMOMPK məcmuəsində dərc edilmiş F.Köçərlinin (“Valehin nəğməsi”) və S.Zelinskiinin (“Erməni aşığı Vartan Xoyskinin nəğməsi”) mətnlərinin müqaisəli şərhli // Дил вя ядзябиййат, Бақы, 2012, s.87-92.

22. SMOMPK məcmuəsində müxtəlif illərdə dərc edilmiş «Gəlin gedək Xoruzlunun düzünə (Rüstəm)» adlı Azərbaycan xalq mahnısının müqayisəli təhlili // Filologiya məsələləri, № 9, Bakı: Elm və təhsil, 2012, s. **334-341**

23. Qarabağ xalq mahnıları və şikəstələri SMOMPK məcmuəsində / «Qarabağ folkloru: problemlər, perspektivlər» mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. 26 dekabr 2012-ci il. Bakı, 2012, s. **289-307**

24. Qaçaq Nəbi SMOMPK məcmuəsində // Dil və ədəbiyyat, № 1 (85), Bakı, 2012.

25. SMOMPK məcmuəsində Azərbaycan xalq qəhrəmanlıq mahnıları // Folklorşünaslıq məsələləri, Bakı, 2012, s. 68-77

26. Общие сведения о малых стихотворно-лирических жанрах фольклора, отраженных в СМОМПК / Литературный текст XX века: проблемы поэтики: материалы V Международной научно-практической конференции. — Челябинск: Цицеро, 2012, с. 284-286

27. Научно-теоретические принципы и практические результаты СМОМПК (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа) в сборе, издании и переводе фольклорного культурного пласта // Вестник Волжского государственного университета имени В.Н.Татищева, 2013 № 3, с. 128-132

28. Azerbaijan children's folklore in «The collection of materials for description of districts and tribes of the Caucasus» // Tomsk State Pedagogical University Bulletin, Tomsk, 2013, № 3 (131), s. 111-114

29. Принципы сбора фольклора (на материалах СМОМПК - Сборника материалов для описания местностей и племен Кавказа) // Вестник Томского государственного педагогического университета, Томск, 2013, № 7.с. 146-156

30. Песни – саячы в СМОМПК в представлении Ф.Б.Кочарли // Вестник Московского Государственного Педагогического Университета. Москва, 2013, № 2, с156-165.

Kitabları haqqında yazılan resenziyalar

1. İfrat Əliyeva. Tərcümə problemlərinin elmi şərhı // “Azərbaycan” jurnalı, Bakı, 2010, № 2, s. 178-182.

2. Qəzənfər Paşayev. Söhbət mənəviyyat aləminin güzgüsündən gedəndə ... “525-ci qəzet”, Bakı, 2012, 20 iyun, s. 7.

3. Səyavuş Məmmədzadə. Elmimizin “ağ səhifələrinə” güzgü tutan əsər. “Ədəbiyyat qəzeti”, 2012, 7 iyul, s. 6.

**ПРОБЛЕМЫ СБОРА, ПЕРЕВОДА НА РУССКИЙ ЯЗЫК И
ИЗДАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ФОЛЬКЛОРА В XIX в.
(на основе материалов СМОМПК)**

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из «Введения», трех глав, «Заключения» и списка использованной литературы.

Во «**Введении**» обосновываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы; даются сведения об объекте, предмете, целях, задачах, источниках и методах исследования, об апробации и структуре диссертации. Прослеживается история сбора, перевода и публикации азербайджанского фольклора в СМОМПК - Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа; отмечаются тематическое богатство и разнообразие азербайджанского фольклора и его жанров, вклад ученых в его развитие и популяризацию.

Первая глава называется «**Роль и значение переводческого процесса XIX в. на этапах исторического развития перевода азербайджанского фольклора на другие языки, в частности, на русский**». В этой главе на основе конкретных фактов освещаются роль и деятельность СМОМПК, научно-теоретические принципы сбора, издания и перевода азербайджанского фольклора, практические результаты; проводится серьезное исследование научных концепций и взглядов на проблему перевода фольклора.

Вторая глава «**Национально-духовный этнографический пласт азербайджанского фольклора XIX в. в СМОМПК**» соответственно проблематике состоит из различных разделов и параграфов. В этой главе исследуется национальный этнографический пласт азербайджанского фольклора, сформировавшийся в различных уездах, городах, районах. На основе конкретных фактов топонимы, этнонимы, гидронимы, антропонимы анализируются как фольклорный материал; прослеживается история сбора, перевода на русский и издания азербайджанских женских имен; исследуются фольклорный пласт национально-этнографического материала, собранного в Шемахинском и Сальянском районах Бакинского уезда, а также

азербайджанские сказки, собранные в Шемахе, текст «Пес Шахсеванского Гаджи», написанный в Шемахе, верования и обряды, собранные в Сальяне в XIX в. и др.

В третьей главе **«Проблемы сбора, перевода и издания малых лирических жанров фольклора в СМОМПК»** даются общие сведения о малых стихотворно-лирических жанрах фольклора; анализируются пословицы, поговорки, баяты, плачи, загадки, считалки, песни саячы, детский фольклор, колыбельные, детские песни и игры, тексты народных песен и шикесте.

Примеры анализируются в отдельности соответственно жанру и рассматриваемой проблеме.

В **«Заключении»** обобщаются основные результаты и выводы исследования.

**THE PROBLEMS OF COLLECTION, TRANSLATION
INTO RUSSIAN AND PUBLICATION OF
AZERBAIJANIAN FOLKLORE IN THE XIX century
(on the materials of CMDRTC)**

SUMMARY

The dissertation consists of “Introduction”, three chapters, “Conclusion” and bibliography.

In “**Introduction**” are substantiated the urgency of the subject, scientific novelty, theoretical and practical significance of the work; is given the information about the object, subject, purpose, tasks, sources and methods of the research, about the appraisal and structure of the dissertation.

The first chapter is called “**The role and significance of translation process in XIX century on the stages of the historical development of translation of Azerbaijanian folklore into the other languages, specially into Russian**”. In this chapter on the basis of the concrete facts is appreciated the role and activity of CMDRTC - Collection of materials for description of the regions and tribes of the Caucasus, scientific-theoretical principles of collection, publication and translation of Azerbaijanian folklore, practical results; are researched the scientific conceptions dealt with the problem of translation of folklore.

The second chapter “**National-mental ethnographic layer of Azerbaijanian folklore of XIX century in CMDRTC**” consists of the different paragraphs according to the raised problems. In this chapter is analysed national ethnographic layer of Azerbaijanian folklore formed in the different districts, towns, regions. Toponyms, ethnonyms, hydronyms, antonyms are analysed as the folklore material; is traced the history of collection, translation into Russian and publication of the Azerbaijanian women’s names; is also studied the folklore layer of the national-ethnographic material collected in the Shamaha and Salyan regions of Baku

district and moreover the Azerbaijanian tales collected in Shamaha, the text “Haji Shahsevanli’s dog” written in Shamaha, ceremonies and rites collected in Salyan in the XIX century and others.

In the third chapter “**The problems of collection, translation and publication of lesser literary genres of folklore in CMDRTC**” is given the information about lesser lyric genres of folklore; are analyzed proverbs, sayings, bayati, weepings, riddles, rhymes, songs, children’s folklore, lullabies, children’s songs and games, texts of folk-songs and shikeste.

The examples are analysed separately according to the genre and raised problem.

In “**Conclusion**” are generalized the main results of the research.

На правах рукописи

ОРУДЖЕВА САХАР ХИДАЯТ кызы

**ПРОБЛЕМЫ СБОРА, ПЕРЕВОДА НА РУССКИЙ ЯЗЫК
И ИЗДАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ФОЛЬКЛОРА В
XIX в. (на основе материалов СМОМПК)**

5719.01 – Фольклористика

**5715.01 – Теория литературы, литературный
анализ и критика**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени
доктора филологических наук**

БАКУ - 2013